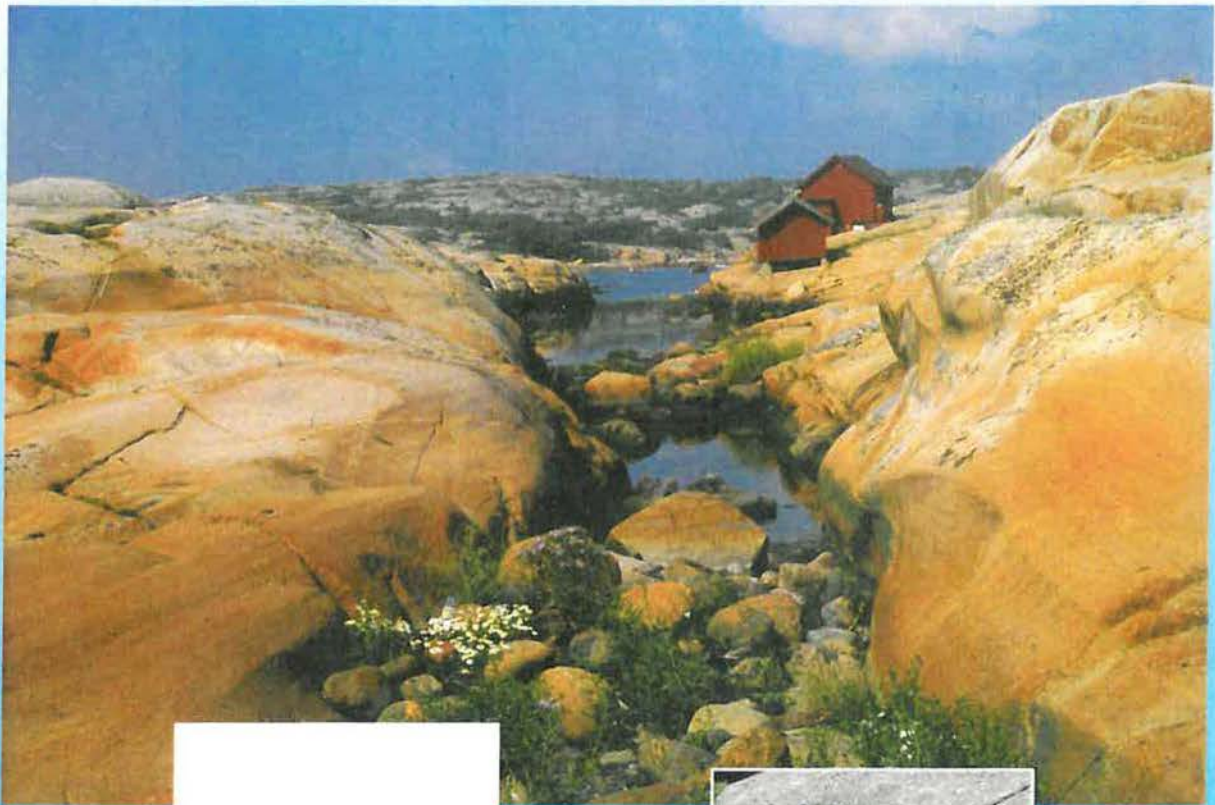

Forslag om nasjonalpark i Hvaler og Fredrikstad

Fagvurdering av kulturminner i ytre Hvaler

MILJØVERNAVDELINGEN

Fylkesmannen i Østfold

POSTADRESSE: STATENS HUS, POSTBOKS 325, 1502 MOSS

TLF: 69 24 71 00

Dato	25.03.2004
Rapport nr.	3, 2004
ISBN nr.	82-7395-167-7

Rapportens tittel Forslag om nasjonalpark i Hvaler og Fredrikstad kommuner. Fagvurdering av kulturminner i ytre Hvaler
Forfatter Morten Kielland
Oppdragsgiver Fylkesmannen i Østfold, Miljøvernavdelingen og fylkeskonservatoren i Østfold
Ekstrakt Rapporten presenterer og gir en faglig vurdering av kulturminner i området ytre Hvaler. Det gis en presentasjon og kartfesting av samtlige hittil registrerte kulturminner i området, både før- og etterreformatoriske. I tillegg gis det utfyllende informasjon om enkelte kulturminner som av ulike grunner anses som særlig interessante med tanke på deres evne til å bidra til publikums opplevelse og forståelse av dette områdets særegenheter og spennende kulturhistorie. Rapporten omfatter også et kapittel der områdets settes inn i et større kulturhistorisk perspektiv. Kulturminner under vann er ikke behandlet i rapporten.
Emneord Kulturminner, Hvaler, nasjonalpark, kystkultur, skjærgård
Referanse til rapporten Kielland, M. 2004. Forslag om nasjonalpark i Hvaler og Fredrikstad kommuner. Fagvurdering av kulturminner i ytre Hvaler. <i>Fylkesmannen i Østfold, miljøvernavd., rapport nr. 3, 2004: 1-44.</i>

FORORD

I St. meld. nr.62 (1991-92) – Ny landsplan for nasjonalparker og andre større verneområder i Norge – trekkes linjene opp for den fremtidige nasjonalparkpolitikken, herunder retningslinjer for gjennomføring og forvaltning.

I meldingen heter det at ”Departementet er innstilt på å fremme forslag om vern av Hvaler skjærgård. Fylkesmannen i Østfold vil få i oppgave å ferdigstille et konkret verneforslag”. Direktoratet for naturforvaltning har fulgt dette opp og gitt fylkesmannen konkret oppdrag med å utarbeide og fremme et verneforslag om nasjonalpark i det aktuelle skjærgårdsområdet.

Som ledd i dette arbeidet har fylkesmannen tatt initiativ til å få utarbeidet fagrapporter og/eller sammenstilt relevant fagmateriale.

Herværende rapport omhandler kulturminner i det aktuelle planområde (kulturminner under vann inngår likevel ikke).

Oppdraget er et samarbeid mellom Østfold fylkeskommune, Kystmuseet Hvaler og fylkesmannens miljøvernavdeling. Fylkesmannen har finansiert oppdraget.

Det rettes takk til fylkeskonservator Stein Schjelle og daglig leder ved Kystmuseet Morten Kielland, som har utarbeidet rapporten, for godt samarbeid.

Rune Bergstrøm
Fylkesmiljøvernsjef

INNHold

Forord.....	5
Sammendrag.....	6
Innledning	7
Fremgangsmåte	7
Utvalgskriterier.....	7
Presentasjon av samtlige registrerte kulturminner i området.....	8
Nærmere omtale av noen utvalgte kulturminner.....	12
Akerøy fort	12
Lyngholmen fyrlykt.....	14
Homlungen fyrstasjon	15
Torbjørnskjær fyr	16
Stolen – klippen der fregatten ”Lossen” forliste	17
Kulturmiljøet i Papperhavn - sjøbu	18
Pattene – gammelt sjømerke	19
Kuvauen – naturlig havn med lange tradisjoner.....	20
Signalmasten på Heia	22
Varden på Heia.....	23
Steinhytta på Heia	24
Fortøyningsbolter – på Styve og andre steder	25
Steinbruddet på Røsshue	26
Trojaborgen på Tisler	27
Kulturmiljøet på Tisler	28
Kulturmiljøet på Akerøya.....	30
Hvalertuftene.....	32
Småbruket på Spjørholmen	34
Ytre Hvaler i Norge og i verden – området i et videre kulturhistorisk perspektiv.....	35
Beliggenhet, klima og topografi.....	35
Selvberging.....	36
Næringsveier	36
Fiske	36
Jordbruk og husdyrhold.....	36
Sjøfart.....	37
Losing.....	37
Båtbygging	37
Fruktdyrking.....	38
Honningproduksjon	38
Steinhogging.....	38
Andre næringer.....	39
Fyr og merker	40
Kommunikasjoner	40
Er Hvaler annerledes?	41
Oppsummering og konklusjon	41
Oversikt over illustrasjoner	43
Kartnøkkel til oversiktskart – kulturminner og kulturmiljøer i ytre Hvaler.....	44

Forord

I forbindelse med planene om å opprette en nasjonalpark i området ytre Hvaler, fikk jeg av Fylkesmannens miljøvernavdeling i Østfold og fylkeskonservatoren i oppdrag å foreta en fagvurdering av *kjente* kulturminner i dette området. Med ett unntak, nemlig *Heia*, betyr dette at det ikke er blitt foretatt noen *nye* registreringer i forbindelse med dette prosjektet. Det er altså kun tidligere registrerte kulturminner som er tatt med. Man skulle tro at dette ville føre til alvorlige mangler i en slik rapport, men bortsett fra Søster-øyene, som er fullstendig *terra incognita* i registreringssammenheng, er de aller fleste områdene heldigvis meget godt dekket av tidligere registreringer.

Slik jeg forsto oppgaven skulle det i første rekke dreie seg om å gjennomgå og vurdere de hittil kjente kulturminnene innenfor det foreslåtte planområdet for en mulig fremtidig nasjonalpark, da særlig med tanke på deres evne til å bidra positivt og virkningsfullt til publikums opplevelse og forståelse av dette områdes særegenheter og spennende kulturhistorie. Arbeidet skulle munne ut i en samlet vurdering av aktuelle kulturminner som, med eller uten en viss tilretteleggelse, anses som egnet for dette formålet. Etter noe diskusjon med oppdragsgiver, fant vi ut at vi skulle ta med *alle* kjente kulturminner innenfor området, men bare omtale noen av disse spesielt. Skipsvrak og andre kulturminner under vann skulle dessuten utelates helt fra denne rapporten og overlates til Norsk Sjøfartsmuseum å utrede. Vi ble også enige om at det ville være på sin plass også å forsøke å sette denne delen av Østfoldkysten inn i et større kulturhistorisk perspektiv, både nasjonalt og internasjonalt.

Jeg har forutsatt at leseren har en viss grunnleggende kjennskap til kulturminneteori og kulturminneforvaltning. Det faglige teoretiske og juridiske "pliktløpet" med hensyn til bakgrunnsinformasjon om dette, herunder alminnelige definisjoner, lovhjemler, formelle utvalgsriterier, verneteori, osv., er derfor stort sett utelatt. I litteraturlisten bakerst finnes imidlertid en rekke oppføringer som eventuelt vil kunne gi nødvendig tilleggsinformasjon til de av leserne som måtte føle behov for det.

Jeg håper at det foreliggende dokumentet vil svare til oppdragsgivernes forventninger, samtidig som jeg vil tillate meg å ønske lykke til med planene om å etablere en nasjonalpark i dette miljømessig hardt pressede, men storslagne området, som har så mye spennende å by på både av natur og kulturhistorie. En status som nasjonalpark vil utvilsomt bidra til at dette området i framtiden kan oppleves på en bedre måte og av flere, ikke minst blant våre kommende generasjoner. Betydningen av dette kan vanskelig overvurderes.

Takk til Kjell Bothne og Ragnar Homstvedt for all hjelp og verdifull lokalkunnskap, og til Ottar Krohn, Geir Hardeng og Siv-Thuva Jansson for et meget godt samarbeid!

Hvaler, den 21. desember 2003

Morten Kielland

Sammendrag

Denne rapporten tar for seg allerede kjente kulturminner i og like utenfor det foreslåtte planområdet for en mulig fremtidig nasjonalpark i området ytre Hvaler. Målet er å gi leseren et inntrykk av hva som finnes av ulike kulturminner i dette området, samt noen smakebiter på hva enkelte av disse kan by på i form av opplevelse og bidrag til den enkeltes forståelse av dette områdets kulturhistorie.

Det er også gjort et forsøk på å sette området inn i en større kulturhistorisk sammenheng.

Kulturminner under vann (skipsvrak etc.) er ikke tatt med, da dette utredes av Norsk Sjøfartsmuseum.

Rapporten består altså dels av en summarisk oversikt over alle hittil registrerte kulturminner i området, dels av en fyldigere omtale av noen utvalgte av disse kulturminnene. I utvalget er *opplevelsesaspektet*, slik det framgår av innledningen, tillagt størst vekt. Den summariske oversikten forteller noe om bredden; de utvalgte "smakebitene" gir en pekepinn om hvilke kvaliteter de ulike kulturminnene kan ha, samt hvordan de kan bidra til vår opplevelse av områdets kulturhistorie.

Bakerst finnes det en oversikt med kartfesting av samtlige kulturminner og sidehenvisninger til de kulturminnene som er omtalt spesielt.

Lykke til med lesingen!

Innledning

Fremgangsmåte

Rapporten tar utgangspunkt i mine registreringer fra *Kulturminneplan for Hvaler*¹, utarbeidet av undertegnede og Kjell Bothne i 2002, og dermed en registrering av allerede kjente kulturminner. I tillegg er de registrerte forminnene i området gjennomgått i samarbeid med fylkesarkeologen i Østfold.

I hovedsak ble det altså foretatt en vurdering av de tidligere registrerte kulturminnene som lå innenfor det aktuelle området med tanke på deres rolle i en eventuell nasjonalpark i ytre Hvaler. Til tross for at det ikke ble foretatt noen ny og systematisk registrering, er likevel noen kulturminner kommet til i løpet av prosjektperioden, spesielt i forbindelse med befaringen på *Heia*. Det er også foretatt befaringer på noen av de øvrige utvalgte kulturminnene for å få et bedre grunnlag for vurdering av tilstand, tilgjengelighet, fortellerkraft og opplevelsesverdi i hvert enkelt tilfelle.

Utvalgsriterier

Som kjent kan et kulturminnes verneverdi deles opp i flere ulike verdier, for eksempel *dokumentasjonsverdi*, *opplevelsesverdi*, *monumentalverdi*, og hva vi nå velger å kalle dem alle sammen. Hvilken, eller hvilke, av disse vi til enhver tid vektlegger, avhenger selvsagt av hvilken sammenheng kulturminnet skal ses i. Når det gjelder kulturminnens rolle i en eventuell nasjonalpark, er det naturlig at de mer "folkelige" kvalitetene, som *opplevelsesverdi* og *fortellerkraft*, betones sterkere enn de mer rent faglig interessante verdiene. For eksempel vil en steinalderboplass, med mindre den blir spesielt tilrettelagt for det, neppe kunne by noen større *opplevelse* for folk flest; for fagfolk derimot, vil den være av meget stor *dokumentasjonsmessig* betydning.

Det er derfor lagt stor vekt på *opplevelsesaspektet* ved det enkelte kulturminne, samt dets *fortellerkraft*, dvs. evne til å illustrere sin del av den kulturhistoriske utviklingen på en lettfattelig, kraftfull og spennende måte.

Et viktig aspekt i forbindelse med utvalget, er kulturminnets fysiske tilstand. Det finnes dessverre kulturminner som er så medtatt av tidens tann og/eller av menneskelig virksomhet at de i utgangspunktet ikke egner seg for presentasjon, selv om det de i og for seg representerer kan være spennende. Bare i unntakstilfelle er slike kulturminner gitt en bredere omtale.

De fleste kulturminner er materielle spor etter menneskers virksomhet, men ikke alle. Også steder det knytter seg historiske hendelser, tradisjon eller tro til, betraktes som kulturminner. Noen slike er også tatt med, fordi de er med på å gjøre historien mer levende og bidrar til å øke publikums opplevelse – og dermed utbytte – av et besøk i området.

---

¹ *Kulturminneplan for Hvaler* ble utarbeidet av Morten Kielland, Kystmuseet Hvaler og Kjell Bothne, Hvaler kommune, og lå ferdig høsten 2002. Dette arbeidet bygger på egne registreringer så vel som informasjon fra lokale grunneiere og kjentmenn. Det vesentligste innholdet i planen er en opplisting av kulturminnene med en kort beskrivelse av hvert enkelt kulturminne, samt et forsøk på prioritering basert på det enkelte kulturminnets verneverdi i lokal, og regional, og nasjonal sammenheng. Kulturminnene er også kartfestet på et medfølgende kartmateriale. En kopi av planen kan fås ved henvendelse til Kystmuseet Hvaler eller kulturkontoret, Hvaler kommune. Planen er ment å oppdateres jevnlig, slik at nylig oppdagede kulturminner kommer med, samt at ødelagte eller mindre interessante kulturminner kan sjaltes ut.

Presentasjon av samtlige registrerte kulturminner i området²

Regnr	Beskrivelse	Status
1-102	Pattene. Karakteristisk fjellformasjon på Papperøy ved Papperhavna. Beskrevet av biskop Jens Nilssøn i en av hans beskrivelser fra en bispevisitas på 1590-talet. Karakteristisk landemerke i bruk fra gammel tid.	
1-103	Lykta på Lyngholmen - fyrlykt bygget i tre. Meget sjelden, kun meget få igjen av denne typen i hele landet. Bør fredes, forslag om fredning fremmes til fylkeskommunen.	
1-106	Sjøbumiljøet og naturhavna i Kuvaugen - gammel los- og fiskerhavn med et til dels godt bevart bygningsmiljø. Miljøet er fredet, men må følges nøye opp på grunn av private interesser i konflikt med antikvariske verneprinsipper. En del elementer er allerede delvis ødelagt som følge av manglende oppfølging fra det offentlige og kunnskapsløshet hos eierne. Her bør det vurderes et felles tiltak/informasjonsmøte for eierne? Bør også sikre bedre oppfølging i samråd med ØFK/Riksantikvaren.	Fredet
1-107	Stolen - Klippen der fregatten "Lossen" forliste. Marinarkeologisk utgraving av vraket foretatt 1967-68.	
1-108	Vardefjell - Gammelt utkikkspunkt. Ble brukt som observasjonspost av tyskerne under 2. verdenskrig. Se side 60 i "De lange årene" av Ulf Hjarðar. Kalles også Valfjell (tjukk L).	
1-113	Kanalen ved Gode havne. Steinsatt kanal innenfor Stangholmen som ble brukt til gjennomfart for å slippe å gå rundt Stangholmen (værhardt). Helene Kristiansen forteller at i hennes barndom rodde de eker gjennom her. Sannsynligvis har dette vært et gammelt båtdrag med lange tradisjoner. Kanalen er nå grunnet opp og ikke lenger farbar. En mengde rullesten ligger fortsatt oppstabet. Fint sted å søke ly for småbåter. Ligger helt på grensen til NP omr.	
1-119	Hustuft ved Øvre Kasa, muligens middelalder. Bør undersøkes nærmere.	Fredet?
1-124	Vardefjell - Løsfunn av bronse - Fragment, muligens av bronsekjele - virker brannskadd/utsatt for sterk varme, muligens rester av gravgods fra branngrav eller brannoffer. Regelmessige huller langs kanten, antydning til hank/håndtak - gjenstanden lå åpent	
1-132	Hustuft i gjengrodd kratt nord for Gode Havne - Vanskelig å aldersbestemme - Det finnes sannsynligvis flere tufter i området, med det er vanskelig å ta seg fram pga. tett krattskog. Bør likevel undersøkes.	
2-108	Kjellvika - båtbyggeri med lange tradisjoner for bygging av lokale båttyper. Spjørøykryssere bygges fortsatt (2001). Ganske godt bevart kulturmiljø rundt båtbyggeriet. Ligger like utenfor NP-omr.	
2-109	Moloen i Kjellvika - gammel molo, bygget av Statens Havnevesen	
2-112	Småbruk på Spjørholmen - meget spennende kulturmiljø; godt bevart småbruk, bl.a. med sjøbu, uthus, brønn og jordkjeller. Jordkjelleren er meget godt bevart. Rikard Holmen som bodde her, var kjent som litt av en tusenkunstner. Han drev med både skomakeri og båtbygging og bygget mange eker. Noen av disse er bevart og finnes på Kystmuseet. Formell dialog med eierne bør opprettes. De virker positive til bevaring.	
3-101	Moloen på Brattestø - gammel, monumental molo, oppført av Kystverket (Statens havnevesen) - tas vare på av lokale krefter. Ligger like utenfor NP-omr.	
3-102	Pikesten - kjent sjømerke og fyrlykt - det er også knyttet et sagn til dette stedet.	

² Se også oversikt og kartfesting bakerst i rapporten.

3-103	Huserstøet - gammel naturhavn med lange tradisjoner	
4-126	Fortøyningsbolt/merke ("blink"/"kuøye") på Filletassen - bolt? Hele Filletassen er for øvrig preget av stenhoggervirksomhet, meget godt bevart stenbrudd.	
4-127	H7-merke på Hestholmen - krigsminne fra 2. verdenskrig, malt som protest mot okkupasjonsmakten - ble malt opp i 1995 under 50-årsjubileet av etterkommerne (bl.a. Olaf Gram) av de som malte det under krigen.	
4-132	Ravneklova - stenbrudd fra ca. 1900.	
4-133	Røsshue - stenbrudd fra ca. 1900. Stenkors (monument fra nyere tid). Populært besøksmål for historieinteresserte.	
4-135	Gråterfjellet - rund rullesteinsrøys (rundrøys), lett synlig i terrenget. Består av mellomstor og stor rundkamp. Utkastet. 17 meter i tverrmål, ca. 1 m høy. Tolket som gravrøys fra bronsealder - jernalder. Registrert som fornminne med ID-nr. 006693.	Fredet
4-146	Sjursholmen - flere grupper av stensetninger tolket som hustufter (Hvalertufter) fra gammel tid, muligens 1200-tallet. Blant de fineste eksemplene på slike kulturminner i Hvaler. Innberettet av Hjalmar Johnsen i 1934 og Sverre Marstrander i 1936. Registrert som fornminner under ID-nr. 008170, 008169, 006705 og 006704.	Fredet
4-154	Kompassrosa på Hvileberget - kompassrose hugget i fjellplatået på det høyeste punktet. Dette var et gammelt utkikkspunkt for loser, og også brukt i forbindelse med krigstrusselen fra øst under krigen med Sverige. Registrert som fornminne under ID-nr. 006696. Ligger like utenfor NP omr., men kunne med fordel inkluderes.	Fredet
4-155	Homlungen fyr - trefyr fra 1867, et av de eldste i Hvaler-skjærgården, fredet av Riksantikvaren på 1990-tallet.	Fredet
4-158	Fortøyningsbolt og merke ("blink"/"kuøye") på Homlungen - T-bolt.	
5-102	Herføl - sildeslodam, en steinsetting tvers over bukta for deponering av sildeslo fra sildeindustrien.	
5-105	Herfølsåta, Røset, m.fl. - flere rullesteinsrøyser, antakelig gravrøyser fra bronsealder/jernalder. Herfølsåta er den største av disse og registrert som fornminne under ID-nr. 008168. De øvrige er også registrerte fornminner.	Fredet
5-108	Langrøsset - stor bronsealderrøys - en av Norges største.	Fredet
5-109	Linnekleppen varde - sjømerke. Et av de flotteste og mest markante gamle sjømerker i Hvaler.	
5-159	Fortøyningsbolt og merke ("blink"/"kuøye") på Saltholmen, Nordlauer - T-bolt - KB91	
5-178	Akerøya - Reduten. Utsiktspunkt for Akerøy festning. Delvis restaurert i 1979. Registrert i fornminneregisteret som forsvarsanlegg, ID-nr. 006682.	Fredet
5-179	Akerøya - gravplass ved gårdsbruket på Akerøya. Opprinnelig brukt som gravplass for folk som døde på festningen, senere (1825) ble også såkalte "strandvaskere" (druknede som drev i land etter forlis) gravlagt her. Muligens også brukt som pestkirkegård for skip i karantene. Plassen er i dag markert med en bronseplate. Gravplassen er registrert som fornminne under ID-nr. 006681.	Fredet

5-180	Akerøybukta - Gammel ankerplass med meget lange tradisjoner. Nevnt på de eldste kjente hollandske sjøkart fra 1500-tallet, men har ganske sikkert enda lengre tradisjoner. Meget flott natur- og kulturmiljø. Populært utfartsmål om sommeren. Bør vernes. Dessuten en av de få tradisjonelle ankringsplasser i Hvaler som ikke er helt eller delvis ødelagt av kabler, rør, eller private hytter.	
5-181	Akerøy fort - festningen på festningsholmen ved Akerøya. Bygget på 1660-tallet for å beskytte handelstrafikken fra fiendtlige kapere. Kanskje det mest spektakulære kulturminnet i området. Registrert i fornminneregisteret under ID-nr. 006685.	Fredet?
3-108	Fugletangen sør for Håbu og vestover mot Ekevika. Stenhoggerminner. Innhogde figurer datert til 1902. Ligger like utenfor NP området.	
3-109	Håbutangen fyrlykt. Fyrlykt av den gamle typen. Verneverdig. Ligger like utenfor NP omr.	
3-113	Gammel loshavn for Håbu og Viken, nord for Vassgaren ved Håbu. I bruk fram til ca. 1920 i flg. Leif Oscar Jensen (f. 1899). Ligger like utenfor NP omr.	
1-142	Bastangen. Fornminne, muligens båtstø. Registrert med rune-R. Delvis ødelagt av hyttebygging. Befaring september 2001 v/ Ellen Arntzen og Eilert Eilertsen (Hvaler kommune), og Morten Kielland (Kystmuseet).	Fredet
1-143	Seilø, Papper. Gammel hyttebebyggelse, "arbeiderhytter". Arbeidernes feriested.	
1-144	Papperhavna - naturhavn, fiskermiljø Ligger bare delvis innenfor det foreslåtte NP omr. Burde inkluderes? Miljøet er forholdsvis godt bevart.	
5-185	Tisler. Original bebyggelse, bebodd til 1939. Stor gammel fortøyningsring i fjellet. Flott natur- og kulturmiljø. En rekke fornminner er også registrert her (se egne nummer).	
5-186	Trestenene - gammel fyrlykt	
5-199	Torbjørnskjær fyr - Nedlagt kystfyr med tilhørende bygningsmasse. Fredet gjennom vedtak.	Fredet
5-188	Ekholmen - en mengde stensetninger, tolket som gamle hustufter (Hvalertufter) og båtøppteikk. 3 "landsbyer" med tufter, ganske tett sammen. Registrert av Anne Sofie Hygen i 1996. ID-nr.: 008166, 006719, 006718 og 006717. Ligger like utenfor NP området, bør inkluderes.	Fredet
4-165	Hyttemiljø på Kloberget, godt bevart hyttebebyggelse med opprinnelig preg. Bør undersøkes nærmere.	
4-166	"Dritærpællen" ved Kloberget – fin jettegryte. Det fortelles at denne var mye brukt av fiskere som et sted å gjøre sitt fornødne. Det var enkelt å legge til her og sjøen spylte fra tid til annen fjellet rent for møkk.	
600	Filletassen - Stenbrudd, meget godt bevart. Området er friareal. De ligger også noen fornminner (hvalertufter) her (se eget nr. 647)	
601	Styve - gammel fortøyningsring med merke. Merket er nesten forsvunnet og bør males opp.	
602	Struten fyr - meget godt bevart kystfyr fra 1907. Avtale mellom Kystverket og Stiftelsen Gamle Struten Fyr om bevaring ved bruk ble inngått i 1988. Nedenfor fyret ligger også en ruin. Fyret er ikke fredet, men meget verneverdig. Ligger i Fredrikstad kommune.	
604	Akerøya - registrert fornminne, sannsynligvis gravhaug fra bronsealder/jernalder. ID-nr. 006683. Det er også registrert et uspesifisert kulturminne her (ID-nr. 006684).	Fredet

647	Filletassen - To meget tydelige og en eller to mindre tydelige stenringer fra gammel tid, tolket som hustufter ("hvalertufter") og registrert som fornminner under ID-nr. 008173. Hjalmar Johnsen fant disse i 1938. Ligger på østsiden av den største holmen.	Fredet
648	Ørekroken - stensetninger fra gammel tid, tolket som hustufter (hvalertufter), på vestsiden av bukta Ørekroken. Registrert som fornminner under ID-nr. hhv. 006702 (nordre), 008171 (søndre) og ik8171 (ikke kartfestet). Innberettet av Hjalmar Johnsen i 1934.	Fredet
649	Tisler - flere stensetninger fra gammel tid, tolket som hustufter/hvalertufter. Registrert i fornminneregisteret under ID-nr. 006690, 006691, og 006692.	Fredet
650	Tisler, Slottsfjellet - labyrintformet stensetning, såkalt "trojaborg", ca. 10 m.o.h. Noe av labyrintens søndre del er forsvunnet da den ligger på bart fjell. Det ligger også en annen, men mer ødelagt labyrint i nærheten. Registrert som fornminne med ID-nr. 006689.	Fredet
651	Tisler - gammel varde, muligens svært gammel. Registrert i fornminneregisteret, uviss datering. ID-nr. 006688.	Fredet
652	Bjørnevarden - gravhaug ved toppen Bjørnevarden, antakelig fra jernalder. Registrert i fornminneregisteret med ID-nr. 006687.	Fredet
653	Brattestø - gravrøys, antakelig fra bronsealder/jernalder. Registrert i fornminneregisteret under ID-nr. 006686. Ligger akkurat utenfor grensen til NP-omr.	Fredet
654	Heia - rester av signalmast for skipbrudne satt opp av N. S. S. R. (Redningsselskapet) i 1935. Det var mange som talte for å ha et fyr her, særlig etter alle forlisene uværs vinteren 1896, men det ble det altså ikke noe av. En liknende mast som denne står på s. Missingen.	
655	Heia - 6 meter høy stenvarde med kors, oppført av den norske stat. Varden spilte en vesentlig rolle i grensetvisten med Sverige som først ble løst i 1909. Varden er opprinnelig pusset med kalkmørtel oversmurt med stenkulltjære (asfalt). Det finnes også to mindre varder på Heia i tillegg til denne.	
656	Heia - stensetting. Rester av provisorisk stensetting for brygge/båttstø. Laget av rullestein bundet sammen med bindhaker av jern.	
657	Heia - stenhytte. Hytta er fortsatt i bruk og bærer preg av modernisering. Særlig sjøfugljegere bruker hytta til overnatting om høsten. Den første hytta som sto her ble oppført og brukt av fiskere som overnattet her ute i eldre tid. I 1896 ble hytta gitt til Redningsselskapet etter at bark "Savannah" hadde forlist utenfor og 5 mann hadde berget seg opp på holmen. Hytta som står her nå, ble oppført i mellomkrigstiden. Det fortelles også at hytta har vært benyttet av en eneboer som bodde her i en årrekke.	
658	Heia - kulturmiljø. Heia bærer preg av å ha vært base for fiskere i lang tid, helt opp mot våre dager. De mange rustne fortøyningspålene, bryggekonstruksjonen, stenhytta og vardene vitner om dette. Signalmasten og den store varden viser også at Heia har spilt en viktig rolle som "redningsplanke" i en tid med mange forlis på grunn av dårligere muligheter for nøyaktig navigasjon enn det vi har nå.	
659	Akerøya - våningshus. Her ble det bygget bolighus for kommandanten på festningen. Senere, da festningen ble nedlagt, gikk plassen over til å være småbruk. Huset disponeres i dag av ornitologer.	
660	Akerøya - steingjerder. Lange, sammenhengende steingjerder, uviss bruk og alder, muligens innhegning for husdyr.	

Nærmere omtale av noen utvalgte kulturminner

En summarisk oversikt gir et mangelfullt bilde av hvilke kvaliteter kulturminnene besitter. Jeg har derfor valgt ut en del kulturminner jeg mener fortjener en bredere omtale. Utvalgskriteriene er spesifisert i hvert enkelt tilfelle, stort sett er det lagt vekt på kulturminnets *opplevelsesverdi*.

Akerøy fort

Historisk oversikt: Allerede i Christian IVs forsvarsplaner fra begynnelsen av 1600-tallet fremgår det at Akerøy var en befestet havn for vern mot svenske, skotske og andre kapere. Nyere historiske kilder forteller imidlertid at festningsverkene ved Akerøya ble påbegynt som en skanse i 1675 og forbedret til en "fortresse" fra 1680 til 1682. Det skulle altså være en trygg havn der handelsskip og andre kunne søke tilflukt mot økonomisk tributt til fortets kommandant. Selv om fortet må ha hatt en viss avskrekkende effekt, ble denne ordningen aldri noen stor suksess, og fortet fikk heller ingen større strategisk betydning. I 1807 bestemte man seg for å legge ned og demolere fortet, og det sto nå som ruin fram til sommeren 1883, da det nådde det absolutte lavmål som militær installasjon, nemlig som skyteskive for den norske marinens øvelseseskadre under kommando av prins Oscar Bernadotte.

Kulturhistorisk betydning: Fortet var opprinnelig ment å beskytte Akerøy-havnen, samt å styrke forsvaret av innløpene til Fredrikstad i en periode med mye politisk turbulens. Selv om fortet aldri fikk noen historisk betydning, er det likevel et minne om en problematisk unionspolitikk og en tid da lovens arm ikke var særlig lang. Sist, men ikke minst, er det også en påminnelse om nærheten til utlandet og grenseproblematikken.

Plassering: Fortet ligger på Festningsholmen ved Akerøya, en snau nautisk mil rett sør for Spjærøy (se oversiktskart bakerst).

Tilstand: Fortet er i dag delvis restaurert og satt i stand av frivillige krefter, men blir ikke rutinemessig vedlikeholdt. Dette har dessverre ført til at forfallet igjen er begynt, blant annet er noen av kanonlavettene råtnet opp og enkelte av kanonene helt eller delvis falt ned. En del redskaper og maskiner fra restaureringsarbeidene står fortsatt inne i fortet og kunne med fordel vært fjernet.

Tilgjengelighet: Adkomst med båt gjennom forholdsvis beskyttet farvann. Muligheter for ankring i Akerøybukta, eller fortøyning til brygga nedenfor fortet. Området er friområde.

Utvalgskriterier: Akerøy fort representerer et av de mest synlige og spektakulære kulturminnene i området, og er derfor egnet til å gi både barn og voksne en opplevelse av en vesentlig del av øyrikets historie. Fortet er dessuten lett tilgjengelig og mye brukt som utfartsmål.

Faglige kommentarer: Skiltingen kunne med fordel vært fornyet og forbedret. Forfallet må stanses og tilstanden stabiliseres, dersom muligheten for å oppleve fortet som nærmest intakt skal kunne opprettholdes.

Kanonlavettene bør også fornyes da de som står der nå er råtne og farlige (en kanon av den typen som står her ute veier opp til tre tonn). De moderne redskapene som står igjen inne i fortet (betongblander etc.) bør fjernes.

For å bedre tilgjengeligheten med større båter, må brygga settes i bedre stand. Det eksisterer pr. i dag planer om både å sette i stand brygga, samt å gjøre ferdig restaureringen av fortet, men det er uvisst når, eller om, dette blir ferdig.

Lyngholmen fyrlykt

Historisk oversikt: Den vesle fyrlykta på Lyngholmen er et meget godt eksempel på de tidlige ubemannede ledfyrene av tre. Den ble oppført i 1893, forsterket i 1939 og 1978, og er fortsatt i full drift. Opprinnelig var lykta oljefyrt og måtte tennes og slukkes hvert døgn, senere ble den automatisert og oljebrenneren byttet ut med elektrisk opplegg.

Kulturhistorisk betydning: På grunn av økende skipsfart opp gjennom 1800-tallet ble det nødvendig med bedre merking. Rundt Hvaler-øyene var det et stort antall grunner og skjær som var vanskelige å unngå, ikke bare hvis man var ukjent i farvannet, men også for Hvalers innbyggere. Denne lille fyrlykta av tre er et godt eksempel på de mange mindre lyktene som har smykket vår kyst og ledet oss på rett vei i leia i over hundre år. En av de viktigste lyktene på Hvaler.

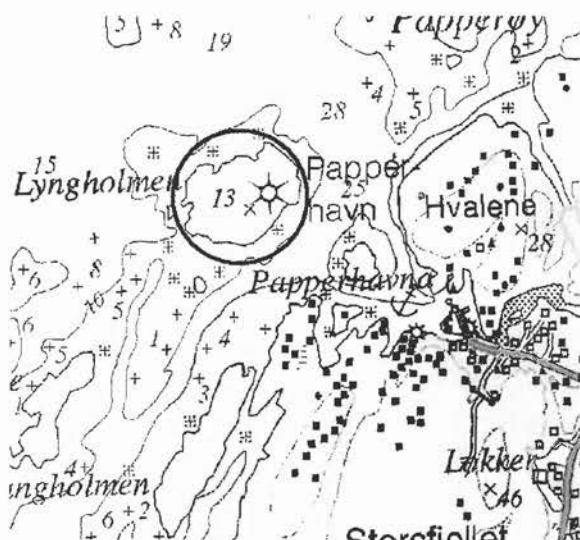
Plassering: På Lyngholmen, ca. ½ nautisk mil rett vest for Papperhavn. Lykta står 16,5 meter over havflaten.

Tilstand: Lykta er i god stand, men trenger litt skraping, soppvask og maling.

Tilgjengelighet: Båt fra Papperhavn, som er nærmeste havn, ca. ½ nautisk mil unna. Hele holmen er friområde. Det er en liten bukt på nordsiden som egner seg for ilandstigning fra småbåter, samt et toalett som skjottes av kommunen.

Utvalgskriterier: Denne lykta representerer en stadig mer sjelden type fyrlykter, ikke bare i Østfold, men i hele Norge.

Faglige kommentarer: Det finnes også fortsatt noen rester av den gamle banen for transport av brenseltonner til lykta den gang den var oljefyrt.

Homlungen fyrstasjon

Historisk oversikt: Homlungen fyrstasjon ble opprettet i 1867 og var bebodd fram til 1952, da det ble automatisert og avfolket. Dette er et godt eksempel på et av de litt større ledfyrene, et harmonisk lite fyanlegg og en meget god representant for de små trefyrene som er så typiske for norskekysten. Homlungen fyrstasjon har stor miljømessig betydning i sammenheng med det tidligere fiskersamfunnet på Lauer. Fyrbygningen er i en etasje og oppført i tømmer med et kraftig taktårn. I tillegg omfatter anlegget uthus og do, naust og brygge. Fyrbygningen ble ombygget i 1915, og eksteriøret er etter dette svært lite endret. Interiøret er også i store trekk bevart fra denne tiden. Fyret har franskprodusert 4. ordens linseapparat fra 1878 og fyrapparatet med deler av det opprinnelige snortrekket intakt.

Kulturhistorisk betydning: Allerede i 1697 ble det første kullblusset tent på Store Ferder, men det drøyde helt til 1803 før det første sjømerket ble satt opp på Torbjørnskjær. Selve fyret der kom senere, først i 1872. Fyret på Homlungen var altså tidligere enn Torbjørnskjær. Det urene farvannet i denne delen av Oslofjorden, med mange vanskelige innseilinger, skapte et stort behov for fyr og lykter.

Plassering: På holmen Homlungen rett sør for Skjærhallen på Kirkøy.

Tilstand: Meget god. Blir brukt som feriested for Kystverkets ansatte med familier og dermed jevnlig vedlikeholdt.

Tilgjengelighet: Med båt fra Skjærhallen.

Utvalgskriterier: Fredet fyrstasjon med meget høy grad av autenticitet, dessuten forholdsvis lett tilgjengelig.

Faglige kommentarer: Hele anlegget har meget høy grad av autenticitet. En ulempe man imidlertid bør merke seg, er at bruken i noen grad har ført til en viss "privatisering" av stedet slik at besøkende lett får følelsen av å trenge seg inn på brukerne. Dette er en vanlig konflikt vi også finner andre steder, for eksempel på Struten fyr, som leies ut om sommeren av stiftelsen som sørger for vedlikeholdet. Selv om dette er en vanskelig situasjon, bør den likevel anses som akseptabel fordi bruken sikrer vedlikeholdet og dermed bevaringen av kulturminnet.

Torbjørnskjær fyr

Historisk oversikt: Torbjørnskjær fyr ble tent i 1872 og har vært bemannet og i bruk inntil det ble automatisert og avfolket i 1990. Fyret er i dag fredet av Riksantikvaren.

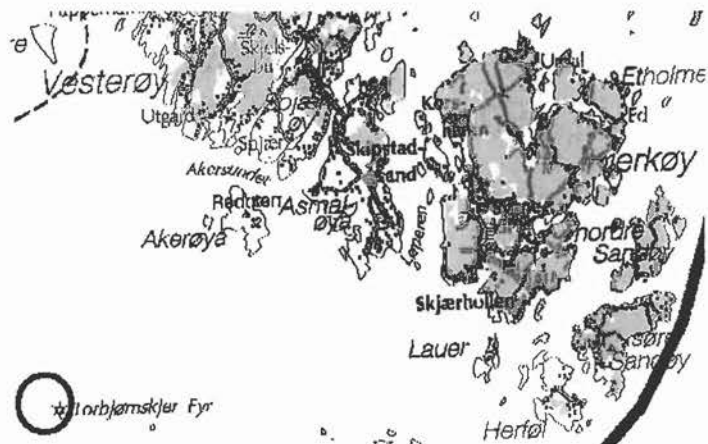
Kulturhistorisk betydning: Allerede i 1697 ble det første kullblusset tent på Store Ferder, men det drøyde helt til 1803 før det første sjømerket ble satt opp på Torbjørnskjær. Først i 1872 ble fyret på Torbjørnskjær tent. Fyret skulle være bemannet, og ved folketellingen i 1900 bodde det to familier på fyret - i alt 11 personer. Torbjørnskjær ligger meget værhardt til og det kunne gå uker mellom hver gang man fikk forsyninger fra land. En vinter var det et slikt uvær at det ble liggende igjen sild(!) i fyrlykta etter sjøens herjinger. Det fortelles også om en julaften da vinduene i bolighuset blåste inn og familien måtte søke tilflukt i kjelleren. Elementenes herjinger kunne altså være en ganske stor påkjenning på folket som var der ute, ofte med mange uker uten å se eller høre noe fra omverdenen. På 1930-tallet ble det imidlertid posthenting en gang i uka så sant været tillot det. Det ble også installert radiotelefon og kjøpt inn en radio.

Plassering: På Torbjørnskjæret, ca. 5 nautiske mil sørvest for Utgårdskilen på Vesterøy.

Tilstand: Forholdsvis god, men trenger alminnelig vedlikehold (ref. befarings høsten 2003, Ivar Stav, Østfold fylkeskommune/ fylkeskonservatoren)

Tilgjengelighet: Vanskelig tilgjengelig, kun mulig med helikopter eller båt i stille vær, men selv dette kan være risikabelt.

Kun om sommeren, og da i perioder med godt vær, kan et besøk her ute anbefales.

Utvalgskriterier: Fredet kystfyr. Stedet har meget stor opplevelsesverdi og fortellerkraft. Dette er menneskenes absolutt ytterste utpost mot havet. Vi har mange historier som bekrefter hvor marginale vilkår familiene som bodde her levde under. Livet på dette fyret gjennom over hundre år er meget godt dokumentert.

Faglige kommentarer: På grunn av den vanskelige tilgjengeligheten er det ikke lett å få i stand noen bruk- og vedlikeholdsavtale slik man for eksempel har fått til med Struten fyr.

Stolen – klippen der fregatten "Lossen" forliste

Historisk oversikt: Fregatten "Lossen", eller egentlig "Laassen" – "Gaupen" – forliste her inne i en forferdelig orkan selveste julaften 1717. 50 av de 109 som var om bord druknet under forliset og ble i følge tradisjonen gravlagt i myra like nord for Stolen. Selve vraket ble funnet i 1963 og gravet ut av marinarkeoologer fra Norsk Sjøfartsmuseum i 1967-68. Det rikholdige funnmaterialet er nå magasinert der i påvente av systematisering. "Laassen" var bygget på Isegran ved Fredrikstad og kjent som et sterkt og hurtig skip, men denne orkanen ble altså for mye for "Laassen". Skipets korte, men spennende historie er godt dokumentert.

Kulturhistorisk betydning: Ingen, bortsett fra tradisjonen.

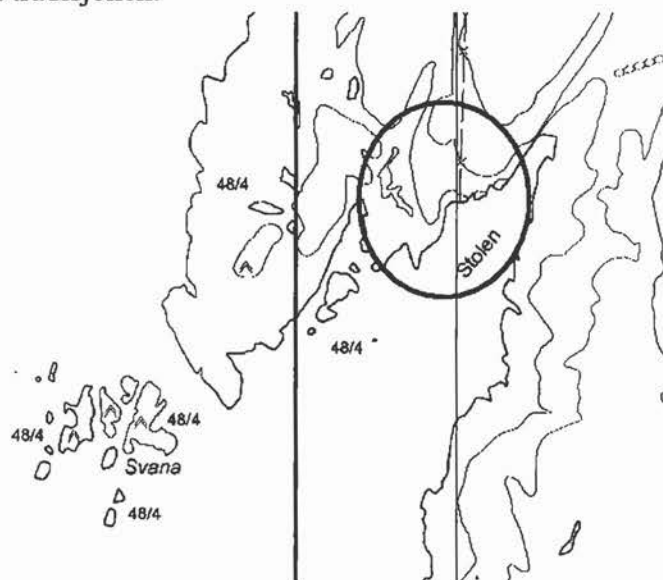
Plassering: Rett vest for bukta Kuvaugen på Vesterøy.

Tilstand: Helt urørt (klippen og omgivelsene, vraket er nå utgravd).

Tilgjengelighet: Med båt fra for eksempel Papperhavn eller Kuvaugen, eller over land fra for eksempel Vauger på Vesterøy. Fint turområde, godt merket sti fra P-plass ved Vauger til Kuvaugen.

Utvalgskriterier: Dette er et godt eksempel på et annerledes kulturminne: ikke en menneskeskapt installasjon, men et sted det knytter seg tradisjon eller tro til – i dette tilfellet tradisjon. Områdene rundt er også et fantastisk turområde året rundt, og om sommeren er det fint å bade her. Dette, sammen med et besøk i Kuvaugen, gjør Stolen til et yndet besøksmål. Kunnskap om det dramatiske forliset kan gi en sterk opplevelse ut over den rene naturopplevelsen.

Faglige kommentarer: Stedet er helt urørt og gir god næring til fantasien når man vet hva som hendte her, et dramatisk skipsforlis der mange mennesker omkom. Et lite og meget diskret opplysningskilt om dette, kunne med fordel settes opp.

Kulturmiljøet i Papperhavn - sjøbu

Historisk oversikt: Papperhavn har en historie som går langt tilbake i tid. Hvor langt vet vi ikke sikkert, men med de naturlig gode havneforholdene her, er det grunn til å tro at Papperhavn har vært i bruk så lenge man har ferdes her med større fartøyer. I de senere år har miljøet i Papperhavn blitt en blanding av gammelt og nytt, men en del gamle elementer finnes fortsatt, særlig er sjøbua på det lille skjæret rett utenfor havna karakteristisk. Denne sjøbua er ikke særlig gammel, visstnok oppført i 1927, men står på *stabber*, noe som er blitt et nokså sjeldent syn i våre dager (se bilde). Bua tilhører Tom Eilertsen, Papperhavn. Bua er avbildet i en rekke publikasjoner og er dermed blitt litt av et "varemerke" for Hvaler.

Kulturhistorisk betydning: Naturhavn med kort vei til havet og leden. Godt avskjernet av Havneholmen, Lyngholmen og gruntvannsområdene utenfor, men med to inn-/utseilinger, noe som var verdifullt i en tid uten maskin som framdriftsmiddel. I nyere tid har havna vært statshavn og et viktig mottak for fisk og sild (salteri bygget 1884), senere også reker. Det er dessuten et trålverksted her. Kjøreveien hit kom i 1950; før det gikk veien gjennom *Lurekløva* som fortsatt er bevart. Papperhavn har altså en forholdsvis lang og typisk tradisjon som fiskerhavn, samt mulighet for anløp av større seilfartøyer.

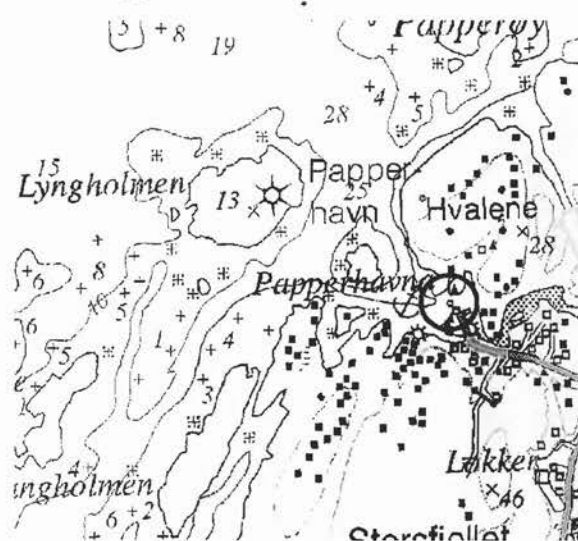
Plassering (bua): På et bitte, lite skjær, rett ut for Papperhavn på vestsiden av Vesterøy.

Tilstand (bua): Forholdsvis god, meget høy grad av autenticitet. Bua er noe restaurert og blir jevnlig vedlikeholdt av eieren.

Tilgjengelighet: Bua ligger rett utenfor den indre havna i Papperhavn på Vesterøy, og kan betraktes fra land eller fra båt. Papperhavn kan nås med bil eller sykkel.

Utvalgskriterier: Buas autenticitet og beliggenhet, samt at den står på *stabber*, gjør den til en opplevelse noe utenom det vanlige.

Faglige kommentarer: Dialog med eieren (Tom Eilertsen, Papperhavn) er opprettet, han er positiv til bevaring.

Pattene – gammelt sjømerke

Historisk oversikt: Denne karakteristiske fjellformasjonen har antakelig gitt navn til Papper og Papperhavn og har antakelig vært i bruk som sjømerke så lenge mennesker har ferdes i disse traktene.

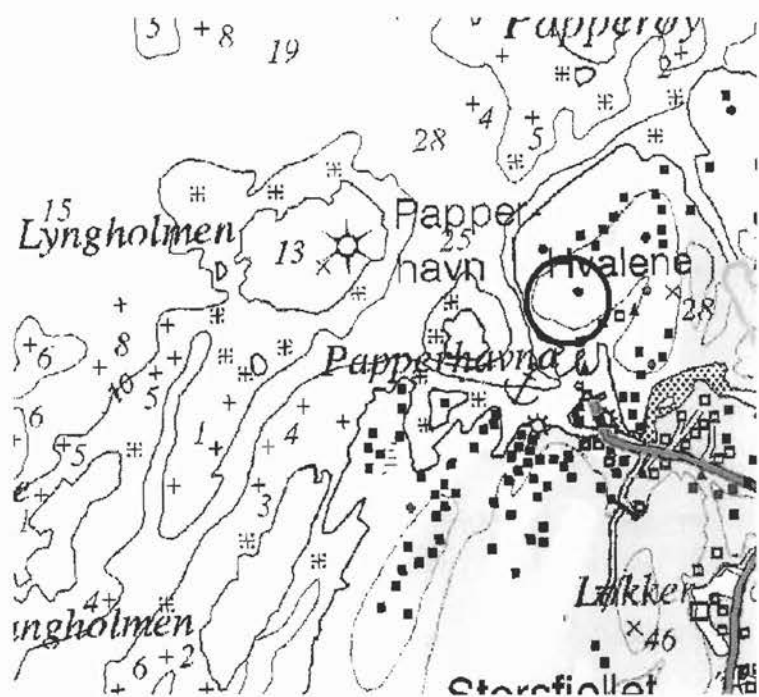
Kulturhistorisk betydning: Viktig sjømerke gjennom lange tider, har muligens også gitt navn til Papper og Papperhavn.

Plassering: Like nord for Papperhavn på Vesterøy.

Tilstand: Noe nyere bebyggelse i nærheten.

Tilgjengelighet: Over land fra Papperhavn, synlig fra sjøen med båt.

Utvalgsriterier: Et godt eksempel på et naturlig land-/sjømerke som har vært i bruk svært lenge og antakelig gitt navn til områdene rundt. Det er også et godt eksempel på et kulturminne som ikke er skapt av mennesker, men derimot et sted det knytter seg tro eller tradisjon til. Biskop Jens Nilssøn skriver i en av sine visitasberetninger fra 1500-tallet om navnet Papper: "[...] huilcken haffuer sitt nafn aff 2 smaa klipper som staar opp ligesom 2 quindepatter naar mand er noget langt derfra".

Faglige kommentarer: Dette området er under et sterkt utbyggingspress, noe som på sikt vil kunne få uheldige følger både for selve sjømerket og for miljøet i og rundt Papperhavn.

Kuvaugen – naturlig havn med lange tradisjoner

Historisk oversikt: Kuvaugen (Ku-vågen), eller *Kuvauen*, har vært i bruk som fiskerhavn svært lenge. Hvor lenge, vet vi ikke sikkert. Senere ble det også en viktig havn for loser, som gjerne lå og speidet ut over havet fra varden ovenfor. I en tid da årer og seil var primære framdriftsmidler var det to faktorer som gjorde at havnen utmerket seg: Nærhet til havet og fiskeressursene, samt at den som regel – i motsetning til Utgårdskilen – var isfri om vinteren. Havnen mistet sin betydning parallelt med at motoren gjorde sitt inntog og førte til at isbrytingen ble enklere.

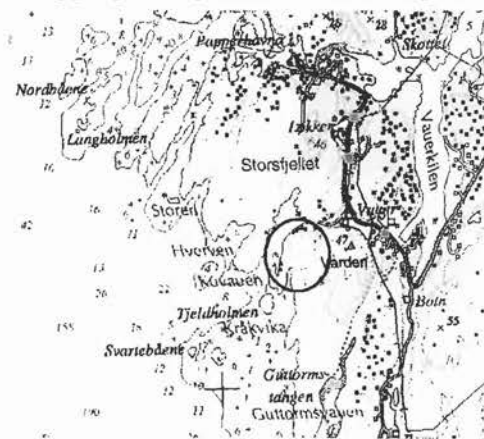
Kulturhistorisk betydning: Havnen var viktig for loser og fiskere på Vesterøy fordi den var nær havet, hadde et godt utkikkspunkt like ved, og var som regel isfri om vintrene. Det paradoksale er at havnen var så god fordi den er så dårlig: Den er riktignok trygg i all slags vær, men vannet er sjelden helt rolig her inne. Dette, sammen med en høyere saltgehalt, gjør at isen ikke så lett legger seg om vinteren. Flere av gårdene på og rundt Vauger hadde sine båtfester og sjøbuene her. I sjøbuene hadde man redskap og utrustning til båt og fiske. Sjøbuene var gisne, luftige og tørre, og dermed velegnet for slik oppbevaring. De var også et kjærkomment tilfuktssted for kjerringtrøtte mannfolk. Et annet ord for sjøbu var *kællebu*, der *kæll*, som de fleste østfoldinger vet, betyr mann. I sjøbua møttes mannfolkene og reparerte redskaper og utstyr, fortalte skrøner, eller utvekslet erfaringer fra losing og fiske. Kvinnfolka hadde akkurat like lite å si her og i båten, som mannfolka hadde hjemme på gården. I en periode var det også en del steinhogging i bergene rundt Kuvaugen.

Plassering: Rett sørvest for gården Vauger på Vesterøy.

Tilstand: Forholdsvis god stand, men høyst varierende autentisitet. Miljøet er også noe forstyrret av nyere bygg/påbygg.

Tilgjengelighet: Til fots fra P-plass ved Vauger, eller med sykkel. Ellers med båt. Opplevelsen er noe skjemmet av ”privatiserende” tiltak og adferd av hytteboere i området.

Utvalgsriterier: Det kulturmiljøet sjøbuene i Kuvaugen representerer, er meget typisk for kystkulturen på denne kanten av landet. Det har dessuten visse estetiske kvaliteter og demonstrer på en fin måte virkelig stedstilpasset bebyggelse. Buene klør seg fast til fjellet (noen er faktisk boltet fast for ikke å blåse på sjøen!) og er oppført helt på naturens premisser. At Kuvaugen tidligere var en betydningsfull havn forteller også noe om hvilke

betingelser man var prisgitt i en tid da man ikke hadde hjelp av rå maskinkraft til å overvinne naturgitte forutsetninger som store avstander, motvind og is.

Faglige kommentarer: Bygningsmiljøet er vedtaksfredet av Riksantikvaren, men det er dessverre en hel del å utsette både på autentisitet og vedlikehold. Det ville utvilsomt vært en fordel om man fikk i stand en bedre dialog med eierne og dermed et bedre grunnlag for å rette opp noen av disse svakhetene.

Bildet under viser en av de eldste sjøbuene i Kuvaugen, *Sanderbua*, trolig bygget i 1871.

Signalmasten på Heia

Historisk oversikt: Masten ble tilvirket på Fredrikstad mek. verksted og satt opp av Redningsselskapet i 1935. Før dette var det ofte fiskere som overnattet på Heia hele uken og dro hjem i helgene, men da motoren ble vanlig ble det slutt på dette. Masten ble blant annet brukt da det svenske dampskipet "Rosafred" strandet ved Heia i 1937. Siste gangen man kjenner til at noen hadde bruk for denne masten, var i 1994, da fiskeren Rino Eugen Johansen greide å karre seg i land her etter at båten hans havarerte. Da var masten dessverre ikke lenger funksjonell og det tok temmelig lang tid før Johansen ble funnet. Nå er det bare rester igjen av masten.

Kulturhistorisk betydning: Hensikten med masten var å gjøre det mulig å varsle folk på land om at skipbrudne var kommet i land på Heia og trengte hjelp.

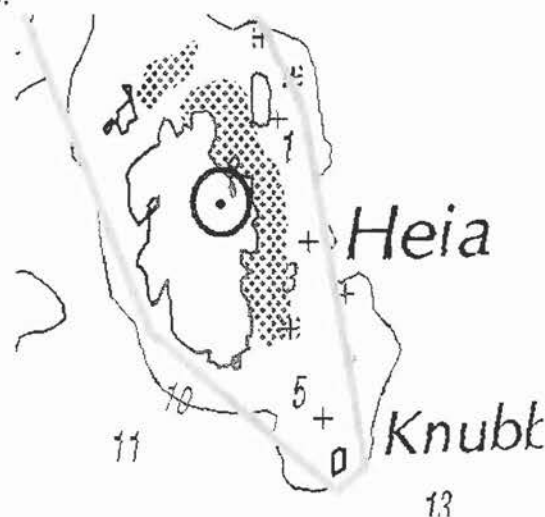
Plassering: Omtrent midt på østsiden av den lille øya Heia, ca. 7 nautiske mil sør for Spjærøy.

Tilstand: Nokså dårlig, se bildet over (august 2003).

Tilgjengelighet: Med båt fra for eksempel Skjærhallen, og da fortrinnsvis i godt vær. Det er best å legge til i naturhavnen på nordøst-siden. Området er naturreservat og ilandstigning forbudt mellom 15. april og 15. juli.

Utvalgskriterier: Kulturminnet har, tross forfallet, fortsatt stor fortellerkraft og minner oss, i likhet med varden lenger sør, om det enorme antallet skipsforlis som har forekommet i disse farvannene. Den forteller også om en tid da mobiltelefoner og VHF-radioer ikke fantes og optisk signalering var den eneste muligheten over lengre avstander.

Faglige kommentarer: Masten er nokså forfallen, men i kraft av sin autenticitet bør den få stå slik den er. Det eksisterer imidlertid planer om å sette opp en kopi i nærmeste framtid. Dette foretaket er helt privat og ikke kvalitetssikret av antikvariske myndigheter. Det ville være uheldig dersom restene av den gamle masten ble fjernet og en ny, ikke kvalitetssikret, kopi satt opp. Det ideelle ville vært om en kopi av faglig forsvarlig kvalitet kunne settes opp ved siden av restene av den gamle masten, sammen med et lite skilt.

Varden på Heia

Historisk oversikt: Varden ble satt opp av den norske stat i 1868 og spilte senere en vesentlig rolle i grensetvisten med Sverige som først ble løst i 1909. Varden er opprinnelig oppført i stein, murt med kalkmørtel og overtrukket med stenkulltjære (asfalt). Det er et karakteristisk kors av jern på toppen, kanskje til minne om de mange som er omkommet som følge av forlis i dette området.

Kulturhistorisk betydning: Varden er et av de mest markante sjømerkene i området og en markering av at Heia ble regnet som norsk territorium. Heia har vært i bruk som base for både norske og svenske fiskere siden uminnelige tider, og tradisjonen forteller mye om slagsmål og basketak mellom nordmenn og svensker her ute. Det var lenge nokså uklart hva som var norsk og hva som var svensk territorium, så dette var statens forsøk på å markere at i alle fall Heia var norsk.

Plassering: Litt sørvest for midten av den lille øya Heia, ca. 7 nautiske mil sør for Spjærøy.

Tilstand: God, men noe løs murpuss enkelte steder.

Tilgjengelighet: Med båt fra for eksempel Skjærhallen, og da fortrinnsvis i godt vær. Det er best å legge til i naturhavnen på nordøst-siden. Området er naturreservat og ilandstigning forbudt mellom 15. april og 15. juli.

Utvalgsriterier: Et monumentalt og meget karakteristisk sjømerke, samt et minnesmerke over de mange omkomne fra utallige skipsforlis opp gjennom tidene. Korset på toppen er synlig på lang avstand og skaper en litt uhyggelig stemning, særlig i dårlig vær. Det hele bidrar til opplevelsen av hvor ødeleggende og farefullt dette området har vært for sjøfarende og fiskere gjennom lange tider.

Faglige kommentarer: Det kunne med fordel settes opp et lite skilt som i grove trekk forteller vardens historie.

Steinhytta på Heia

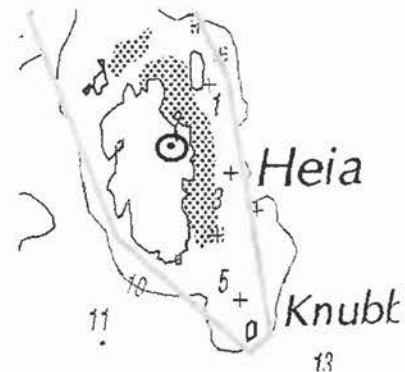
Historisk oversikt: Oppført av Redningsselskapet i mellomkrigsårene til ly for skipbrudne. Til å begynne med ble det også lagret proviant her, men denne ble stadig stålet, så det ble etter hvert slutt på den ordningen. Hytta var også så utsatt for hærverk at Redningsselskapet etter hvert ga opp å drive den. I dag brukes hytta mest som overnattingsplass for sjøfugljegere og andre friluftsfolk.

Kulturhistorisk betydning: Skulle redde liv gjennom å gi ly for skipbrudne.

Plassering: Omtrent midt på østsiden av den lille øya Heia som ligger ca. 7 nautiske mil sør for Spjærøy.

Tilstand: Forholdsvis god. Hytta er solid bygget, men dårlig ventilert. Det er nokså fuktig og rått innendørs, selv om sommeren.

Tilgjengelighet: Med båt fra for eksempel Skjærhallen, og da fortrinnsvis i godt vær. Det er best å legge til i naturhavnen på nordøst-siden. Området er naturreservat og ilandstigning forbudt mellom 15. april og 15. juli.

Utvalgskriterier: Denne lille steinhytta er et morsomt innslag i kulturmiljøet på Heia. Den har, i likhet med restene av signalmasten, en betydelig fortellerkraft med hensyn til de ekstreme naturforholdene her ute, og hvilke problemer disse farvannene har voldt våre sjøfarende helt opp mot vår tid.

Faglige kommentarer: Hytta er endret en rekke ganger siden oppførelsen og har dermed mistet noe av sin autenticitet. Blant annet er vinduene og takbelegget byttet. Innvendig er hytta noe preget av hærverk. Et skilt med informasjon og en oppfordring om å la hytta stå i fred kunne muligens vært til hjelp.

Fortøyningsbolter – på Styve og andre steder

Historisk oversikt: Fortøyningsbolter som denne ble som regel satt ned av staten og var i bruk så lenge det fantes seilskip. Det finnes også ringer, men disse var fortrinnsvis for fortøyning, ikke varping. Boltene/ringene ble lenge vedlikeholdt av Kystverket, men vedlikeholdet ble innstilt etter at de gikk av bruk sammen med seilet som fremdriftsmiddel for større fartøyer. ”Blinkene”, som alltid ble malt på berget ved siden av, var for å lette lokaliseringen av boltene/ringene for sjøfolkene.

Kulturhistorisk betydning: Boltene ble brukt som landfeste for seilfartøyer ved varping og ankring. Fordi skipene ikke hadde maskin var man avhengig av slike hjelpemidler for å kunne manøvrere sikkert under skiftende eller svake vindforhold i nærheten av land. Slike bolter finnes fortsatt mange steder langs kysten og er først og fremst minnesmerker over en tid hvor seilet fortsatt spilte en viktig rolle som fremdriftsmiddel for større fartøyer. De finnes også på steder som har vært brukt som vinteropplagsplasser for seilskip.

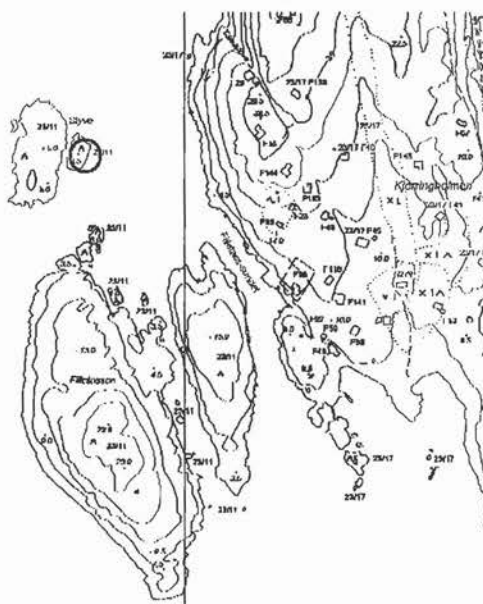
Plassering: Boltene finnes mange steder i Hvaler, for eksempel her innenfor *Styve* ved *Filletassen*, som er en gammel uthavn.

Tilstand: Boltene er stort sett i god stand. Boltene ble oljet og markeringene ble malt opp av Thom Asgeir Nielsen, Kirkøy, ca. 1994.

Tilgjengelighet: Lett tilgjengelige med båt, noen også fra land. Mange av boltene/ringene er fortsatt fullt brukbare og meget kjærkomne som landfeste for lystseilere.

Utvalgsriterier: Boltene og de karakteristiske ”blinkene” er fortsatt et ganske vanlig innslag i skjærgården. Forståelsen av hva disse boltene var til for, gir oss en ny forståelse av utviklingen av maritime kommunikasjoner, ny respekt for våre forfedre og hvordan de mestret sine skip, helt uten andre virkemidler enn vind, strøm, ankere og trosser.

Faglige kommentarer: Boltene bør kontrolleres, oljes og eventuelt males opp med jevne mellomrom. En tilnærmet fullstendig oversikt over boltenes plassering finnes i Hvaler kommunes kulturminneplan. Noen skjøtselsplan finnes ikke, men bør kunne utarbeides i samarbeid med kommunen.

Steinbruddet på Røsshue

Historisk oversikt: Steinhoggingen på Røsshodet, eller *Røsshue*, startet rundt forrige århundreskifte og var på høyden ca. 1915. Da arbeidet 30 steinhoggere samt et ukjent antall barn her for A/S Granit. Til sammen var det på denne tiden – i tillegg til de mange barna – 352 mann i fast arbeid med steinhogging bare på Hvaler. Steinkorset som er satt opp her ute er av nyere dato og skal symbolisere både steinhoggernes slit og at folk fra vestre øyene ofte reiste denne veien for å komme til kirken på prekensøndager.

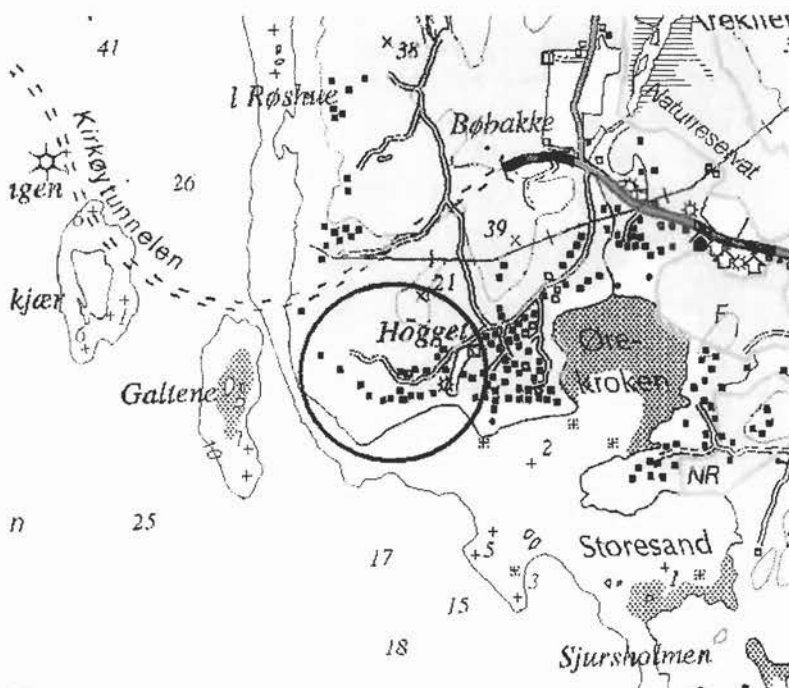
Kulturhistorisk betydning: Ved siden av sjøfart var steinhoggingen den viktigste enkeltnæringen for folk på Hvaler fra siste halvdel av 1800-tallet, fram til ca. 1930. Granitten ble formet som gatestein, kantstein eller såkalt finstein, og eksportert over store deler av verden, for eksempel til London eller Rio de Janeiro. Barnearbeid var en viktig del av denne næringen; særlig hogging av hull til kilene for å få delt steinen ble regnet som barnearbeid. Lønna kunne være fire øre pr. hull. Tyve hull om dagen var en bra innsats. Ukedagene ble delt mellom skole og hogging.

Plassering: Sørvest på Kirkøy, vest for bukta Ørekroken.

Tilstand: God, deler av området er friområde. Noe bebyggelse i nærheten. Veien som ble brukt for å føre steinen ut av bruddet er også fortsatt delvis intakt.

Tilgjengelighet: Til fots fra for eksempel Bøbakke, følg merket turvei.

Utvalgskriterier: Steinbruddet på Røsshue er på ingen måte unikt, men blant de største på Hvaler og viser kanskje tydeligere enn noe annet hvor enorm innvirkning denne industrien hadde på naturmiljøet.

Faglige kommentarer: Det kunne med fordel settes opp et skilt her som forteller litt om historien rundt bruddet og den store næringsmessige betydningen steinhoggingen hadde her i perioden 1880-1930. Man bør sikre seg at dette kulturminnet ikke ødelegges ytterligere av bebyggelse og andre fremmedelementer. Det eksisterer for eksempel planer om et friluftsanlegg med kunstneriske installasjoner her ute, noe som ville være et fremmedelement i dette kulturmiljøet.

Trojaborgen på Tisler

Historisk oversikt: "Trojaborgen", som denne labyrintformede steinsetningen gjerne kalles, er utvilsomt meget gammel. Hvor gammel vet vi ikke sikkert, men arkeologer mener at den kan være opp mot 3000 år gammel. Den ligger på *Slottsfjellet* på Tisler, og det er interessant å merke seg at flere av de labyrintene som er funnet andre steder i landet også ligger på steder med et tilsvarende navn. Labyrinten er fredet som fornminne.

Kulturhistorisk betydning: Labyrintens opprinnelige bruk og historie er for lengst tapt i historiens mørke. Man kjenner imidlertid til at i det gammelromerske spillet "Ludus troiae", en lek som for øvrig foregikk til hest, ble slike labyrinter ble brukt. Hvorfor noen skulle ville dra med seg hester ut hit til Tisler for å leke en lek, er litt mystisk. Det er mulig at denne leken kan ha hatt en betydningsfull plass i en eller annen religiøs kultus, og at åstedet som ble valgt var nettopp her på Tisler.

Plassering: På høyden Slottsfjellet på den lille øya Tisler, 3 nautiske mil rett sør for Asmaløy.

Tilstand: Noe ødelagt og overgrodd, men fortsatt godt synlig.

Tilgjengelighet: Med båt fra for eksempel Skjærhallen, og da fortrinnsvis i godt vær.

Utvalgsriterier: Dette kulturminnet representerer noe helt annerledes, og mystikken omkring opprinnelsen og bruken av slike anlegg er egnet til å gi næring til fantasien. Det at vi ikke vet noe sikkert om slike anlegg oppleves av mange som spennende.

Faglige kommentarer: Behov for skilt med informasjon om slike labyrinter generelt, samt med en skisse av denne labyrinten, da den er noe overgrodd. Eventuelt kan rydding vurderes.

Kulturmiljøet på Tisler

Historisk oversikt: Bosetningshistorien på Tisler går minst tilbake til middelalderen, muligens bronsealder/jernalder, og strekker seg fram til 1939. Uansett finner vi spor etter mennesker her som er meget gamle; blant annet "Trojaborgen" på Slottsfjellet, som kan være hele 3.000 år gammel. På Tisler har det levd flere familier; en tid var det også omgangsskole her ute, men etter hvert ble det slutt på denne ordningen. Mangelen på skole blir oppgitt som årsaken til at den siste familien flyttet herfra i 1939. En del av arealene her ute ble kjøpt opp av Oslofjordens Friluftsråd i begynnelsen av 1960-årene og er nå friareal. Holmen *Møren* på østsiden er fuglereservat.

Kulturhistorisk betydning: Tisler ligger som en utpost mot havet med nærhet til de fiskerike områdene utenfor Hvaler, og har i lang tid vært bosted for fiskere og losere. Hummerfisket her har også vært viktig, særlig i nyere tid, som inntektskilde. Det er overraskende frodig inne mellom klippene, noe som også ga muligheter for å drive litt jordbruk og husdyrhold for familiene som bodde her. De meget dårlige havneforholdene gjorde det imidlertid brysomt for befolkningen, og det fortelles at i uvær ble båtene gjerne flyttet fra den ene siden av øya til den andre. Det ble riktignok gjort et forsøk på å bygge en molo her i 1913, men dette arbeidet ble stoppet av svenskene. Restene av moloen ligger her fortsatt. Tilgang på brensel var et annet problem. Det virker i det hele tatt nesten utrolig at mennesker har villet klore seg fast her ute i så lang tid. Svaret må ligge i den korte veien til havets rikdommer.

Plassering: Tisler ligger ca. 3 nautiske mil rett sør for Asmaløy.

Tilstand: Kulturmiljøet er godt bevart og inneholder mange interessante elementer. Dessverre ligger det en del hytter her, noe som til en viss grad påvirker opplevelsen av det gamle, autentiske kulturmiljøet.

Tilgjengelighet: Tisler er kun tilgjengelig med båt og havneforholdene er ikke de beste. Det er hovedsakelig to havner, en på nordøst-siden og en i *Kilen* på vestsiden.

Utvalgskriterier: Det er en opplevelse utenom det vanlige å komme til Tisler. Her finner vi både hvalertufter, den mystiske labyrinten, eller "trojaborgen", flere gamle hus, naust, steingjerder, dessuten meget gamle rester etter båtstø, og en meget gammel varde; alt på ett brett. Disse kulturminnene utgjør et kulturmiljø som i seg selv er verd å oppleve, men den største opplevelsen får man likevel når man forsøker å sette seg inn i hvordan det må ha vært å livberge seg her ute, hvordan folk kan ha hatt det, hvilket slit og

utfordringer de må ha stått overfor, og hvilke oppofrelser og tragedier de må ha vært nødt til å leve med, med så marginale rammebetingelser.

Faglige kommentarer: En oversikt over historie og kulturmiljø vil være verdifullt for å øke publikums opplevelse ved et besøk på Tisler. Dette kan for eksempel gjøres ved å sette opp et skilt med et kart over de forskjellige kulturminnene og en tekst som setter dem inn i sin sammenheng.

På bildet under ser vi *Kilen* på Tisler.

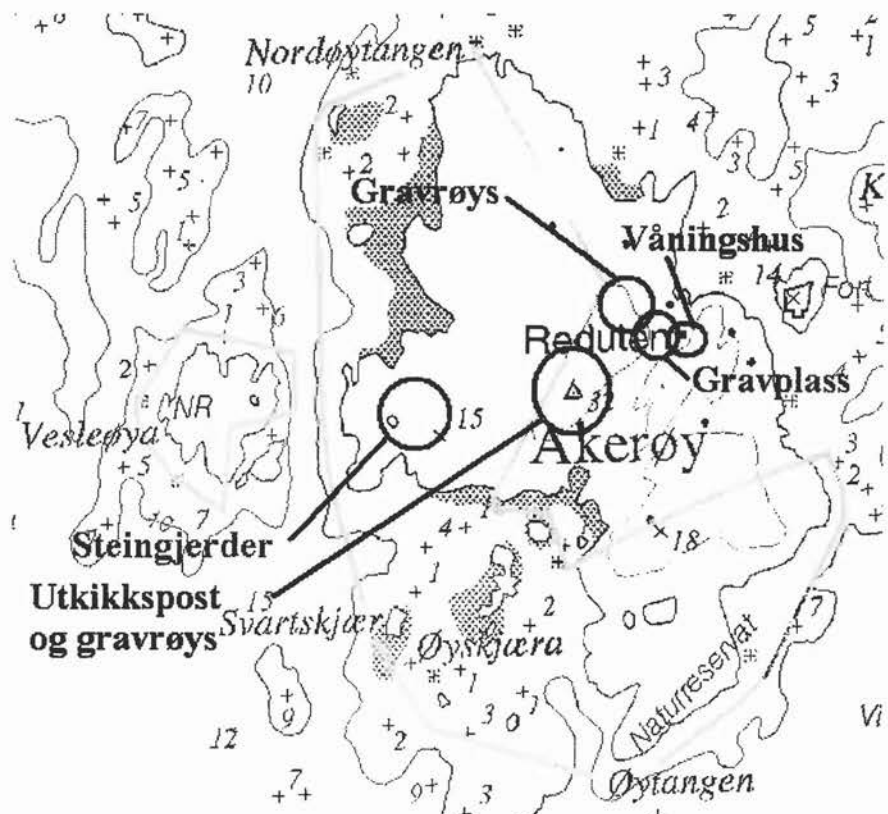
Kulturmiljøet på Akerøya

Historisk oversikt: Kulturmiljøet på Akerøya inneholder elementer fra flere epoker og bruksområder. De eldste sporene etter mennesker finner vi i gravrøysene der, fra bronsealder eller eldre jernalder. Det gamle navnet på Akerøy synes å ha vært *Saltey* – *Saltøy*. Dette kan tyde på at man har utvunnet salt her, men det kan også henseile på strømmen som i perioder går nokså sterk forbi øya. Øya har i flere perioder vært bebodd av mennesker; det har vært både småbruk og husmannsplass her. I siste del av den perioden fortet var bemannet (ca. 1664-1807), var det også en kommandantbolig på øya. Det huset som står der i dag er etter sigende oppført på den samme grunnmuren, noen mener til og med det er samme huset, men dette er nokså usannsynlig. I den tiden Akerøya var militært område, var gårdsbruket her ute taksert til *en fjerdedels gård*.

Eiendomsretten til øya har skiftet flere ganger opp gjennom historien; øya har vært eid av kirken, av private og av kongen. Det finnes også sagn og fortellinger om både røvere og vrakplyndrere som skal ha holdt til her ute i gammel tid. Best kjent er kanskje historien om Tjuv-Nils, og hula som fortsatt bærer hans navn.

Den siste perioden øya var bebodd var fra 1886-1945. Det var *Nicolai Edv. "Post" Nielsen* som kjøpte eiendommen og drev den, senere overtok hans sønn *Jens Christian Engedahl*. I 1955 solgte han øya til Oslofjordens Friluftsråd for 55.000 kroner. Huset på øya disponeres for tiden av ornitologer.

Kulturhistorisk betydning: Akerøy har altså vært både boplass og militært område, gravplass og saltkilde. Øya har en god havn, tilgang på vann, rikt fugleliv og beitemark. Den finnes også tradisjon som gir et visst belegg for at øya i perioder har vært tilholdssted for lovløse. Navn som Tjuv-Nils, gamle Gunhild og Wittus Vauger kan få det til å gå kaldt nedover ryggen på de som kjenner historiene om dem. Sikkert er det i alle fall at vrak og vrakgods var en ressurs som kunne gi et – lovlig eller ulovlig – tilskudd til en skral økonomi. Gravplassen ble brukt til å gravlegge såkalte *strandvaskere*, dvs. lik som drev i land her eller i nærheten. Kanskje ble sjøfolk fra skipene som lå i karantene i Akerøhavnen også gravlagt her? Det var et godt stykke til kirkegården på Kirkeøy, derfor ble det vigslat et lite stykke jord her til slik bruk. Akerøya er nå et viktig friområde, ornitologisk feltstasjon og fuglereservat.

Plassering: Akerøy ligger en snau nautisk mil rett sør for Spjærøy (se oversiktskart bakerst).

Tilstand: Kulturmiljøet er spennende og til dels meget godt bevart. Beitelandskapet holdes i hevd av Hvaler beitelag, som sørger for at sauer beiter her hver sommer. Dette skaper et spesielt og litt eksotisk landskap, som en ikke så ofte ser lenger.

Tilgjengelighet: Med båt gjennom forholdsvis beskyttet fravann fra for eksempel Spjærøy. Det er brukbare ilandstigningsforhold i bukta ved festningsholmen. Det er også tillatt å telte på anvist plass. En stor del av Akerøya er fuglereservat med ferdselsforbud fra 15. april – 15. juli.

Utvalgskriterier: Akerøya er en perle. Som Odd Børrezen sier det: ”Det er ikke mulig å si nok pent om Akerøya”. Både naturen og kulturmiljøet her ute byr på opplevelser for de fleste av oss. Kulturminner som gravhaugene, restene etter fortifikasjonene på utkikkspunktet Reduten, den gjenreiste festningen på holmen, hula til Tjuv-Nils, den gamle gravplassen, fortøyningsboltene, beitelandskapet, våningshuset – alt sammen danner det en vakker og spennende helhet som har noe å by på for oss alle - i alle aldre.

Faglige kommentarer: Et godt og informativt skilt med oversikt over kulturminnene, samt en tekst som setter dem inn i sin rette sammenheng, ville utvilsomt bidratt til å øke opplevelsen av dette kulturmiljøet ytterligere for folk flest.

Hvalertuftene

Historisk oversikt: De mystiske *hvalertuftene* er fortsatt en uløst arkeologisk gåte. De ble først påvist av amatørarkeologen *trelasthandler Hjalmar Johnsen* i begynnelsen av 1920-årene. I alt er det funnet om lag 300 slike tufter fordelt på omkring 60 ulike steder. Felles for dem alle er at de består av runde kampesteiner plassert i en sirkel eller oval, med én inngang og kun ett rom. Noen ganger kan flere tufter ha en felles vegg, men aldri med gang imellom. Enkelte steder ligger tuftene inntil bergveggen slik at den ene siden utgjøres av fjellsiden. Størrelsen varierer noe, men er typisk ca. 4,5m i diameter. De ligger plassert mellom 3,5 og 12 meter over dagens havnivå. Dateringen har variert fra yngre bronsealder til slutten av 1500-tallet, altså en spennvidde på over 2000 år. *Hvem* som har brukt disse husene, er man heller ikke enige om: Forslagene varierer fra fastboende i bronsealder eller jernalder, til besøkende sildefiskere fra inn- eller utland på 1500 og 1600-tallet.

Det kan imidlertid ikke utelukkes at dette *kan* være de første sporene etter bofaste samfunn i dette området. Det er funnet flintavslag i en del av tuftene, noe som tyder på at de kan være meget gamle. Plasseringen i nærheten av gravhauger fra bronsealder/eldre jernalder, labyrinten på Tisler, samt den spesielle materialbruken, peker også i denne retningen. At det også er gjort funn fra nyere tid i tuftene, viser bare at de kan ha vært i bruk *også* i senere perioder, ikke at de nødvendigvis har sin opprinnelse i den perioden funnet er fra, eller at de er blitt til i ulike epoker. Det er også usikkert om landhevingen i området har vært så stor at dette utelukker at de faktisk kan stamme fra yngre bronsealder eller eldre jernalder.

Kulturhistorisk betydning: Tuftene har utvilsomt vært hus for folk, muligens også husdyr. Det er vanskelig å si noe mer på grunn av den usikre dateringen. Vi kan tenke oss at tuftene er restene etter de første menneskene som slo seg til på Hvaler. De levde av jakt, fangst og fiske, bær, røtter og urter, kanskje holdt de også noen husdyr som sau og geit. Fordi det var vesentlig varmere i denne perioden enn i dag, var ikke brenselproblematikken så påtrengende. På den annen side, *kan* vi selvsagt også tenke oss noe helt annet. Det er ikke usannsynlig at ulike grupper av tufter er blitt til i ulike sammenhenger og ulike tidsepoker.

Plassering: Tuftene ligger alle mellom 3,5 og 12 meter over havet, lunt plassert i landskapet. De finnes stort sett på *yttersiden* av Hvaler, altså ut mot havet, men likevel plassert på en slik måte at de ligger noenlunde beskyttet mot sjøen. Vi finner dem på Sjursholmen, Ekholmen, Børholmen, Skjelleren, Tisler, Tareholmen, Skårsnes, i Ørekroken og en rekke andre steder.

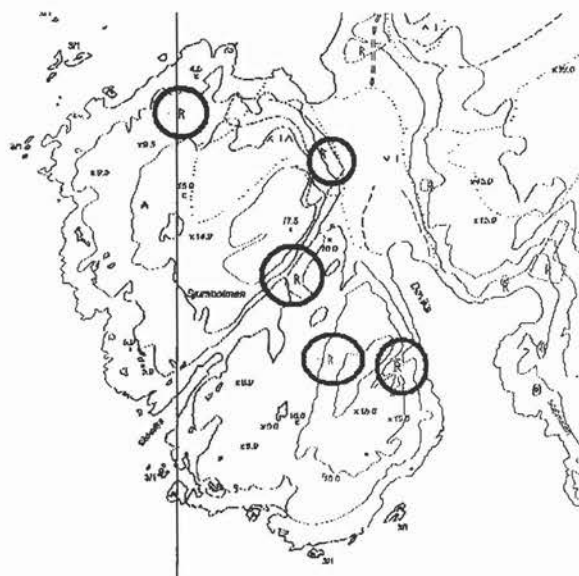
Tilstand: Tilstanden på tuftene er meget varierende. Noen er helt intakte og godt synlige, andre er nesten helt ødelagt av tidens tann, hærverk, nyere tids virksomheter, eller overgrodde.

Tilgjengelighet: Varierende. En del av tuftene kan dessuten være vanskelige å se for folk flest.

Utvalgsriterier: Mystikken rundt de særegne hvalertuftene gir næring til fantasien og bør oppleves. Slik kan man selv danne seg sine egne oppfatninger om mange av de spørsmålene arkeologene leter etter svar på. Litt bakgrunnskunnskap gjør et besøk på en hvalertuft til en flott opplevelse.

Faglige kommentarer: Noen typiske, godt bevarte og godt synlige hvalertufter bør kunne velges ut, ryddes forsiktig og skiltes. *Alle* de verserende teorier mht. tuftenes alder og bruk bør presenteres, uten at det tas noe standpunkt.

På bildet under ser vi Hjalmar Johnsen's forsøk på å rekonstruere et hus på en av hvalertuftene.

Småbruket på Spjærholmen

Historisk oversikt: Småbruket på Spjærholmen var lenge husmannsplass under Spjær, men ble etter hvert selveiende. I tillegg til småbruket ble det også drevet fiske, losing og båtbygging her. Den siste brukeren var Rikard Johansen, eller Rikard Holmen, som han gjerne ble kalt. Rikard var født i 1891. Han var kjent for å kunne litt av hvert, blant annet var han båtbygger og skomaker. Flere av ekene Rikard bygget er bevart; to av dem finnes på Kystmuseet på Spjærøy.

Kulturhistorisk betydning: Slike småbruk var helt typiske for kystkulturen i dette området. Folk måtte ofte drive med flere næringer for å få endene til å møtes, og dette lille bruket er et godt eksempel på det. Småbrukene, husmannsplassene og strandsitterstuene var langt vanligere enn større gårder. De ga en levevei for mange, om det enn kunne være nokså stridt.

Plassering: Øst for Spjærkilen, i den lille klova innenfor Spjærholmen.

Tilstand: Dette lille bruket utgjør et tilnærmet komplett og meget godt bevart kulturmiljø. Her finner vi mange av de typiske elementene et småbruk bestod av: Våningshus, uthus, jordkjeller, brønn med brønnlokk, do, sjøbu, innmark, kjøkkenhage, frukthage, steingjerder og utmark. Noen få hytter rundt selve bruket er godt skjernet av landskapet og vegetasjon, så de skjemmer ikke omgivelsene. Sjøbua er riktignok overtatt av et sameie, men er fortsatt godt bevart. Dessverre er det bygget en del hytter og en rekke brygger ved og utover langs østsiden av Spjærholmen som skjemmer sjøbuas nærmeste omgivelser. Selve brukets omgivelser skjemmes ikke av disse.

Tilgjengelighet: Til fots fra parkeringsplassen ved Spjærkilen, eller med båt.

Utvalgsriterier: Et av de best bevarte og mest komplette av de gamle småbrukene på Hvaler. Et flott kulturmiljø som er en opplevelse i seg selv.

Faglige kommentarer: Våningshuset er ca. 200 år gammelt og av grovt, laftet tømmer. Eierne er positive til bevaring og holder bruket i eksemplarisk stand. Kystmuseet har kontakt med eierne vedrørende bevaringen.

Ytre Hvaler i Norge og i verden – området i et videre kulturhistorisk perspektiv

Beliggenhet, klima og topografi

Hvis vi skal sette Hvaler-arkipelet inn i et videre kulturhistorisk perspektiv, er det visse ting vi først bør se nærmere på; *beliggenheten, klimaet og topografien*.

Hvalerøyene var antakelig noe av det første som ble befolket da denne delen av Skandinavia ble isfritt. Vi tenker oss at jegere og samlere fulgte etter isen nordover og livnærte seg av det som fantes av fisk, sjødyr, fugl og vilt. Hvaler var et av de første stedene disse menneskene kom til. Dels skyldtes det at dette var de områdene som først ble isfrie, dels at disse områdene var lett tilgjengelige i forlengelsen av en beskyttende skjærgård.

Klimaet er svært mildt kystklima, men med forholdsvis lite nedbør, særlig om sommeren. De fremherskende vindretningene er sørvest om sommeren og nordøst om vinteren.

I perioder, for eksempel i bronsealderen, har det dessuten vært vesentlig varmere her, og dermed ytterlig en forutsetning for tidlige bosetninger. Det er ikke umulig at nettopp dette har vært avgjørende for de bosetningene vi i dag finner restene av i form av de mystiske *hvalertuftene*.

Hvaler er Norges sørøstligste utpost. Det er hit man kommer til hvis man følger kysten nordover fra Danmark og den store verden. Store deler av Hvalers historie bærer da også preg av nettopp dette. Området har vært preget av grenseproblematikk og stridigheter, av spritsmugling og tollernes ofte fåfengte forsøk på å kontrollere. Under krigen var det dessuten en jevn strøm av flyktninger som ble smuglet ut av nazi-regimets favntak og i sikkerhet på den andre siden av grensen.

Arkipelet består av fire større, ca. ti mindre, samt et utall av små øyer, holmer og skjær. Utenfor Hvaler ligger et stort havområde med meget variert og kupert sjøbunn, og til dels store gruntvannsområder, noe som har gitt opphav både til store fiskeforekomster og tallrike skipsforlis. Øyene er meget lave, det høyeste punktet bare ca. 70 meter over havet. Grunnen er for en stor del granitt, men med lettdreven og fruktbar sand-, myr- og leirjord mellom bergknausene. Bare 7,5% av det totale arealet er dyrkbart og 10% er skog.

Kirkøy har mest dyrkbar jord, med store, sammenhengende dyrkbare områder. Det var også her de største gårdene vokste frem. De andre større øyene har mindre dyrkbare områder mellom skog og fjell.

Befolkningen

Det er liten tvil om at kultur og bosetningsmønster har endret seg til dels drastisk en rekke ganger siden de første menneskene kom til Hvaler, antakeligvis padlende i sine små farkoster, ikke ulikt det vi kjenner til fra inuittkulturen. Disse menneskene var ikke bofaste, de var omstreifere; men de satte spor etter seg på Hvaler, og sporene finnes fortsatt.

Senere ser vi spor etter større grupper som kan ha vært mer eller mindre fastboende, for eksempel kan de ha bodd i landsbyer vi i dag bare finner restene av – i form av ringer av rundkamp, ca. 5 meter over der havet ligger i dag. Over 300 slike steinringer, hustufter, er funnet på Hvaler, fordelt på mer enn 60 ulike anlegg. Selv om de lærde strides svært om hvilken tid disse stammer fra, er det fortsatt ikke lykkes noen å helt tilbakevise at de eldste av dem faktisk kan stamme fra bronsealderen. I denne tiden antar vi at folk ble mer bofaste og levde i mer permanente, ordnede samfunn, enn de rene jeger- og samlerkulturene fra steinalderen. Hvalertuftene *kan* være de første spor etter en slik mer bofast kulturform i dette området.

Senere, i jernalder og middelalder, ble det annerledes. Jordbruket ble viktigere og flere bosatte seg nå helst der jorda var dyrkbar. Nærheten til havet og fisket betydde også mye for hvor man bosatte seg. Det dannet seg etter hvert små klynger av hus rundt slike plasser. Dette bosetningsmønsteret har holdt seg helt opp mot vår egen tid.

Nå er bosetningsmønsteret i full gang med å endre seg igjen; det bygges bolighus og boligfelter på steder som ville vært utenkelige for bare 50-100 år siden. Vi lever ikke lenger av lokale ressurser og den nye infrastrukturen muliggjør nå transport av varer, personer og informasjon over lengre avstander, og mye raskere enn for bare få år siden. Hvor klokt dette er, vil framtiden vise.

Selvberging

Et vesentlig trekk ved kystkulturen generelt, som vi også i utpreget grad finner på Hvaler, og som særlig slår en når en studerer det kulturhistoriske materialet, er den store grad av selvhjulpenhet som demonstreres i så mange av de gjenstandene som finnes bevart. Helt opp mot vår egen tid har folk langt på vei klart å skaffe seg det de trengte av redskap og utstyr, enten ved kopiering eller innovasjon. Man har laget tau, beslag, klær, tøy, jordbruksredskaper, transportmidler, fiskeredskaper, båter, båtutstyr, seil, spesialredskaper, signalapparater, ja, til og med finnes det en hjemmelaget vaskemaskin fra 50-årene – med håndsviv! Felles for mange av de tingene som ble produsert er at de er fremstilt enten av lett tilgjengelige naturmaterialer, eller av deler av andre gjenstander, gjerne brukte eller kasserte. Det er altså en sterk tradisjon for ikke å kjøpe noe som helst hvis man overhode kan lage det selv, alt kan repareres, og det aller meste kan brukes om igjen etter at det har utspilt sin opprinnelige rolle. Det er helt rørende å se hvor langt man i enkelte tilfeller har gått for å unngå å kassere noe som kunne gjøres brukbart igjen, uansett hvor vanskelig eller tidkrevende det måtte være.

Gjenbruk er i det hele tatt et nøkkelord, og dette kan en også se gjenspeilet i flere kulturminner, for eksempel i bygningsmiljøet i Kuvaugen.

Næringsveier

Det er typiske for kystkulturen var at man som regel hadde flere næringer å støtte seg til. Hvaler er intet unntak i så måte. Vi skal se på noen av de viktigste og mest typiske:

Fiske

Fiske i ulike former har alltid vært en av hovednæringene på Hvaler. Det har vært drevet både som matauk, som inntektskilde (for eksempel hummerfisket), som ren profesjonell næring (for eksempel reketrålning) og – i perioder – som ren industri (sildefisket). Det vil føre for langt å komme inn på tekniske detaljer ved alle de former for fiske som har vært drevet på Hvaler gjennom tidene, vi kan nøye oss med å slå fast at dette har vært en av de aller viktigste næringsveiene, helt fra de aller tidligste tider og fram til i dag. For mange var dette hovednæringen, og for noen også *den eneste* næringen. Det vanligste var imidlertid å kombinere fisket med andre næringsveier.

Jordbruk og husdyrhold

Jordbruket har, i likhet med fisket, også lenge vært en av de viktigste viktig næringsveiene for beboerne på Hvaler. Det meste av den dyrkbare jorda her er lettdreven og fruktbar, og klimaet svært velegnet for jordbruk. Husdyrhold har vært en svært viktig del av jordbruket helt fram til vår tid, og kanskje var dette en av

de første måtene man i sin tid utnyttet landjordas ressurser på. Småfe som sau og geit ga dessuten muligheter for å utnytte grøntarealer på holmer og mindre øyer, den gang som nå.

Det er grunn til å merke seg at kvinner og barn sto for mye av det jordbruket som ble drevet her. Mennene kunne være ute på fiske, eller være opptatt på annet hold store deler av året. Dette førte til at kvinnene mange steder måtte greie det meste alene; bare i onnene var det vanlig at mennene de fleste steder holdt seg hjemme og hjalp til.

Sjøfart

Gjennom hele 1800-tallet var sjøfarten en av de viktigste næringsveiene for den mannlige befolkningen på Hvaler. I 1801 var 121 menn over 14 år tilknyttet sjøfarten enten som matros, styrmann eller skipper. Etter som folketallet vokste utover århundret, økte antallet sjøfolk, og i 1865 var det hele 296 sjøfolk på Hvaler, noe som tilsvarer 43,4% av den voksne mannlige befolkningen den gangen. Sjøfarten beholdt sin store betydning helt opp mot vår tid.

Sjøfarten var lenge Hvalers "vindu mot verden". Folk reiste ut og kom hjem, tok med seg varer, nye ideer og skikker, planter, sykdommer og mye, mye annet tilbake over havet. Det er blitt sagt om folk fra Hvaler at de som regel var bedre kjent i gatene i Amsterdam eller Rio de Janeiro, enn i Moss. Det paradoksale er nettopp at Hvaler på en og samme tid var både et relativt isolert norsk øysamfunn, men samtidig en del av den store verden.

Losing

På grunn av Hvalerøyenes strategiske plassering har losyrket vært en viktig næring. Det er også grunn til å tro at denne virksomheten har foregått lenge; helt fra sagatiden kjenner vi uttrykket *leiðsagnarmaðr*, dvs. "en mann som kan fortelle om leia".

I 1720 ble yrket organisert. Dette førte til at man måtte ha lospatent, dvs. være autorisert som los av kongen, for å få lov til å lose i Norge. I henhold til losloven av 1824 måtte alle skip som kom til Norge ha los ombord frem til bestemmelsesstedet.

Ved folketellingen i 1801 var det 13 losere på Hvaler, og antallet økte i første halvdel av 1800-tallet til 32 losere i 1865. Losyrket var farefullt, og mange omkom, ble skadet eller fikk på annen måte varige mén av yrket. Losen måtte ut i all slags vær. Den farligste delen var når man skulle gå ombord i båten man skulle lose. Losene hadde forholdsvis bra inntekter. I tillegg drev også flere av losene med jordbruk og fiske ved siden av losyrket.

Båtbygging

Hvaler har lenge hatt en sterk båtbyggertradisjon. Særlig er det *hvalerbåten*, eller *hvalerskøyta*, som er blitt berømt langs store deler av norske- og svenskekysten. Disse båtene var kjent for å være noe av det ypperste av seilbåter, og meget gode sjøbåter. Båttypen i sin grunnform er relativt gammel, vi finner rester av liknende båter i hvert fall så langt tilbake som til middelalderen.

Noe av årsaken til at utviklingen av hvalerbåten nådde slike høyder, kan vi muligens finne i at de som bygget båtene ofte brukte dem selv. Det var ikke uvanlig at mange båtbyggere drev for eksempel fiske eller losing i tillegg til båtbyggingen, noe som ga rik anledning til å prøve ut det ferdige produktet. Erfaringene ble så omsatt i praksis og overført på neste båt, og gikk inn i tradisjonen som ble formidlet videre til nye generasjoner av båtbyggere. Dette gav etter hvert resultater,

og vi vet at det kom bl.a. svenske båtbyggere til Hvaler for å lære kunsten av anerkjente mestere her.

Da motoren etter hvert overtok for seilet som fremdriftsmiddel, viste den tradisjonelle byggemåten seg å være uegnet. Hvalerskøytene ble for spinkle og små for de store og tunge motorene man hadde den gangen. Slik gikk det til at hvalerskøytene etter hvert tapte terreng til båttyper som var basert på mer moderne konstruksjonsprinsipper og byggemetoder.

Det ble også bygget andre typer båter i tillegg til hvalerbåten, de vanligste var snekker og eker.

Fruktdyrking

Etter år 1900 endret jordbruket seg ganske mye. Blant annet ble større og større områder benyttet til fruktdyrking. I løpet av 40 år ble Hvaler en stor fruktkommune i Østfold, og *hvalerfrukt* ble et begrep. Ca. 1/3 av det dyrkbare arealet var hager. De mest vanlige sortene var kirsebær, epler, pærer og plommer. Salget av frukt ble etter hvert en god inntektskilde for mange. Det var primært epler og plommer som ble solgt, mens bær som regel gikk til eget bruk som saft og syltetøy.

Honningproduksjon

Samtidig med fruktdyrkingen var det også mange som begynte med biavl. Man kunne da utnytte blomstringen i frukttrærne til å gi biene nektar. I tillegg var det lyngblomstringen som biene utnyttet.

Fra starten av benyttet man halmkuber, men gikk etter hvert over til rammekuber. Rundt 1. september ble honningen høstet. Høstingen foregikk ved at man avlivet alle biene. Dette var den eneste kjente måten man fikk tak i honningen på, og man hadde heller ikke sukker til å fø biene over vinteren. Denne formen for birøkt var lite tidkrevende og derfor lett å kombinere med andre næringer.

Det var først rundt 1945 at man begynte å benytte naftalin til å bedøve biene med når man skulle høste honningen, og omtrent samtidig begynte man også med mer intensive driftsformer. De gamle halmkubene ble byttet ut med moderne kassekuber, som riktignok kastet mer av seg, men som også krevde langt mer både av stell og av spesialiserte redskaper.

Honningen gikk både til salg og til privat bruk, mens all voks ble solgt - primært til skomakere.

Steinhogging

Etter 1880 var det særlig mange som flyttet hit pga. steinindustrien, og i folketellingen i 1900 var 24% av den voksne mannlige befolkningen overveiende beskjeftiget i dette yrket. Mange av disse var svenske, profesjonelle steinhoggere.

Fra 1910, da Hvaler hadde 4279 innbyggere, sank imidlertid folketallet igjen. I 1930 var det 3802 innbyggere. Noe av årsaken var at det ikke lenger var nok arbeid i denne næringen.

Steinhoggingen hadde altså sin gullalder rundt 1900, da ble det produsert gatestein, kantstein og annen bygningsstein i store mengder. Mye av steinen ble eksportert, for eksempel til Holland, England, Skottland og Brasil. En del av brosteinen i Rio de Janeiro kommer faktisk fra Hvaler. På bildet ser vi barken "Glitre" laste stein ved Sand.

Både under og etter perioden 1900-1930 ble steinhoggingen drevet som en binæring, altså i kombinasjon med andre næringer, men i tiden etter 1930 bare sjelden som hovednæring.

Andre næringer

Av andre næringer vi kjenner til, og som tidvis har spilt en viss rolle, bør nevnes: jakt og fangst, særlig på sjøfugler, brugdefangst, fangst av makrellstørje, hvalfangst, skogbruk, vrakplyndring, gruvedrift, handelsvirksomhet, turisme, hoteldrift, samt diverse servicefunksjoner, både lokalt og for det offentlige, både sivilt og militært.

På bildet under ser vi noen bøkkere i virksomhet ved Schram-salteriet i Skjærhallen. De rike sildefiskeriene i 1880 og 90-årene skapte et stort behov for tønner.

Fyr og merker

På grunn av økende skipsfart opp gjennom 1800-tallet ble det stadig mer nødvendig med merking. Rundt Hvalerøyene var det et stort antall grunner og skjær som var vanskelig å unngå, særlig hvis man ikke var kjent i farvannet, men også for lokalbefolkningen.

Allerede i 1697 ble det første kullblusset tent på Store Ferder, men det drøyde helt til 1803 før det første sjømerket ble satt opp på Torbjørnskjær. Først i 1872 var fyret på Torbjørnskjær ferdig og ble tent. Fyret skulle være bemannet, og ved folketellingen i 1900 bodde det to familier på fyret - i alt 11 personer. Torbjørnskjær var en værbitte plass, og det kunne gå uker mellom hver gang man fikk forsyninger fra land - spesielt på vinterstid. En gang var det slikt uvær at det ble liggende igjen sild i fyrlykta 17,9 moh etter bølgenes herjinger. Det kunne være en gangske stor påkjønning på folket som var der ute. Men flere uker uten å se eller høre noe fra omverdenen. Men det ble forbedringer etter hvert. På 1930-tallet ble det posthenting en gang i uka så lenge været tillot det. Det ble også installert radiotelefon og det ble kjøpt inn en radio.

Det ble også bygget fyr andre steder på Hvaler. Blant annet på Homlungen, hvor det var fyrlykt allerede før fyret på Torbjørnskjær ble bygget, og på Lyngholmen utenfor Papperhavn.

De mange sjømerkene fra ulike tider setter fortsatt sitt tydelige preg på områdene utenfor Hvaler og er minner om en annen tid, en tid da GPS og radar var ukjente begreper.

Kommunikasjoner

Båten har nesten alltid vært det viktigste kommunikasjonsmiddelet i dette området. Det meste ble fraktet med båt og vannets veier var ofte de eneste farbare. Om vinteren kunne isen brukes, men den kunne være lunefull. Mange satte livet til når isen plutselig brast under dem. Riktignok fantes det også både stier og tråkk, som ble flittig benyttet der det var hensiktsmessig. Kjørveier var det heller dårlig med. Slik var det faktisk på de fleste øyene helt opp mot moderne tid.

Nå er bildet for det meste snudd på hodet og bilen har stort sett overtatt for båten. Hvaler er ikke lenger helt hva det var. Men noe av det gamle finnes fortsatt, og kanskje i større grad her enn i andre deler av Øst-Norge. Dessuten ser vi en – om enn nokså gryende – bevissthet i visse kretser om at denne annerledesheten faktisk er verd å ta vare på og fremheve.

Er Hvaler annerledes?

Er egentlig Hvaler-arkipelet noe særlig annerledes enn de fleste andre kystområder i Norge? Hvis ja, i så fall *hvordan* og *hvorfor*?

Mange av egenskapene ved dette området finnes andre steder langs Norges kyst:

- Det er værhardt
- Det er omgitt av en stor skjærgård
- Det har store gruntvannsområder
- Det har mange områder med urent farvann
- Den indre skipsleia fra utlandet går gjennom området
- Det har en sterk og anerkjent båtbyggertradisjon
- Det har lange tradisjoner for sjøfart og losing
- Det har nærhet til rike forekomster av fisk, sild og skalldyr
- Det har en lang og kontinuerlig bosetningshistorie, fra steinalder til nåtid
- Det har lenge hatt en meget sterk religiøs tradisjon
- Det er rikt besøk av sommergjester
- Det har et eksepsjonelt solrikt, varmt og tørt sommerklima
- Det har ypperlige forhold for frukt dyrking og honningproduksjon
- Det har nærhet til større by- og industrisentra
- Det har inntil nylig vært utilgjengelig annet enn med båt
- Elektrisiteten kom forholdsvis sent
- Det har forholdsvis godt bevarte kulturmiljøer
- Det har en fortsatt forholdsvis sterk og godt bevart kulturtradisjon

Oppsummering og konklusjon

Som vi har sett, er Hvaler-arkipelet i besittelse av en rekke av de samme egenskapene som andre kystområder i Norge. Det er først når en slår alle disse egenskapene sammen, at Hvaler begynner å utmerke seg. Det er neppe noen andre steder en finner alle disse egenskapene på ett og samme sted.

Det er også en del trekk ved Hvaler som definitivt skiller det fra de fleste andre steder langs norskekysten: Det ligger ved en riksgrense, og det har – kulturhistorisk sett – mer til felles med Bohuslän-kysten enn med kysten på den andre siden av fjorden. Det ligger dessuten ved utløpet av Norges eneste flod, Glomma, noe som gir en strategisk plassering i forhold til bysentra, transportåre og handel. De store granittforekomstene og stenhoggertradisjonen er også et særmerke for denne delen av norskekysten.

Vi bør også merke oss at mens det fortsatt finnes ganske rike reliktområder for vestnorsk, midtnorsk og nordnorsk kystkultur, har den østnorske kystkulturen enda lenger – og i ennå større grad – vært under et sterkt press: Modernisering, urbanisering, omlegging av næringsstruktur og endret bruk av områdene har faktisk i mye sterkere grad satt sitt preg på dette området og kulturen her enn det som har vært tilfellet nord- og vestpå. Den østnorske kystkulturen er faktisk i høyeste grad truet av utryddelse. Hvor mange tenker for eksempel på Østfold som et *kystfylke*? Og hvor mange vet at Øst-Norges største fiskerhavn faktisk ligger i Østfold?

Hvaler-arkipelet blir dermed et verdifullt reliktområde for østnorsk kystkultur; et område som havnet såpass i bakevja at "den nye tid" ikke helt rakk å skape et nytt *Tjøme* eller *Nøtterøy* før vi omsider begynte å innse at en del av kvalitetene her, ikke minst de kulturelle, var verd å bevare.

Litteraturliste og kilder

- Bothne, Kjell og Morten Kielland. 2002. *Kulturminneplan for Hvaler kommune* Hvaler kommune.
- Hjardar, Ulf. 1991. *Torbjørnskjær* En fyr- og skjærgårdshistorie fra ytre Oslofjord. Elva forlag.
- Hjardar, Ulf. 1999. *Akerøy* En øy- og skjærgårdshistorie fra Hvaler
- Hjardar, Ulf. 2000. *Herføl helt til Heia* Elva forlag.
- Jensen, Aslak. *Fra Akerø Fort* Østfoldarv VI 1961-62.
- Jensen, Inger. 1993. *Havet var leveveien* Hvaler bygdebok 1800-1940. Hvaler kommune.
- Johannessen, Arve. 1987. *Kysten vår* 2. utgave. Oslo.
- Madsen, Andreas. 1933/1958. *En skjærgårdsbygd på 1700-tallet* Sarpsborg.
- Plünneke, C. 1901. *Agerø fort pr. Hvaler – en historisk redegjørelse* Særtrykk av Norsk militært tidsskrift. Kristiania.
- Schmedling, Tor. 1987. *Hvaler-guiden* Mysen.
- Smith, Doery. 1944. *Hvaler-mysteriet* Oslo.

Dessuten:

Diverse artikler i *Fredriksstad Blad*, *Demokraten* og *Smaalenenes Social-Demokrat* fra perioden 1932-2003, samlet av lokalhistorikeren Ragnar Homstvedt, Fredikstad.

Oversikt over illustrasjoner

Side	16	<i>Norsk fyrhistorisk forening</i>
"	20	Arve Johannessen, fra boka <i>Kysten vår</i>
"	21	Ukjent
"	27	<i>Fredriksstad Blad</i>
"	28	<i>Fredriksstad Blad</i>
"	29	Ukjent
"	30	Ukjent
"	32	<i>Fredriksstad Blad</i>
"	33	Ukjent
"	36, øverst	<i>Fredriksstad Museum</i>
"	36, nederst	Ukjent
"	37, øverst	<i>Harald Johansen, Stenli, Vesterøy / Kystmuseet Hvaler</i>
"	37, nederst	<i>Kystmuseet Hvaler</i>
"	38, øverst	<i>Kystmuseet Hvaler</i>
"	38, nederst	<i>Kystmuseet Hvaler</i>
"	39	<i>Tore M. Thøgersen, Råde / Kystmuseet Hvaler</i>

Øvrige bilder er tatt av forfatteren.

Kartnøkkel til oversiktskart – kulturminner og kulturmiljøer i ytre Hvaler

Regnr.	Beskrivelse	Omtalt på side
1-102	Pattene - karakteristisk fjellformasjon	5
1-103	Lyngholmen – gammel fyrlykt	14
1-106	Kuvaugen – fredet bygningsmiljø	20
1-107	Stolen – klippen der fregatten "Lossen" forliste	17
1-108	Vardefjell – gammelt utkikkspunkt	
1-113	Gode havne - stensatt kanal	
1-119	Øvre Kasa - gammel hustuft	
1-124	Vardefjell - løsfunn av bronse	
1-132	Gode havne - gammel hustuft	
1-142	Bastangen - gammelt båtøpptrekk	
1-143	Seilø - gammel hyttebebyggelse	
1-144	Papperhavna - naturhavn, fiskermiljø	18
2-108	Kjellvika – tradisjonsrikt båtbyggeri	
2-109	Kjellvika - gammel molo	
2-112	Spjørholmen – gammelt småbruk, godt bevart kulturmiljø	34
3-101	Brattestø – gammel, monumental molo	
3-102	Pikesten – kjent sjømerke og fyrlykt	
3-103	Huserstøet - gammel naturhavn	
3-108	Fugletangen - innhogde figurer datert til 1902	
3-109	Håbutangen - gammel fyrlykt	
3-113	Vassgaren ved Håbu - gammel loshavn	
4-126	Filletassen – gammel fortøyningsbolt	25
4-127	Hestholmen – H7-merke fra 2. verdenskrig	
4-132	Ravneklova - stenbrudd fra ca. 1900	
4-133	Røsshue - stenbrudd fra ca. 1900	26
4-135	Gråterfjellet – gravrøys	
4-146	Sjursholmen – Hvalertufter	32
4-154	Hvileberget – kompassrose hugget i fjell	
4-155	Homlungen fyr – trefyr fra 1867, fredet	15
4-158	Homlungen – gammel fortøyningsbolt/merke	25
4-165	Kloberget - godt bevart hyttebebyggelse	
4-166	Kloberget - Dritarpællen	
5-102	Herføl - sildeslodam	
5-105	Herføl – flere rullesteinsrøyser	
5-108	Langrøset – stor bronsealderrøys	
5-109	Herføl - Linnekleppen varde	
5-159	Saltholmen, Nordlauer – fortøyningsbolt	25
5-178	Akerøya - Reduten - gammelt utkikkspunkt	30
5-179	Akerøya – gammel gravplass	30
5-180	Akerøybukta – gammel ankerplass	12/30
5-181	Akerøy fort - gammel festning	12
5-185	Tisler - kulturmiljø	28
5-186	Trestenene - gammel fyrlykt	
5-199	Torbjørnskjær fyr - fredet kystfyr	16
5-188	Ekholmen - Hvalertufter	32
600	Filletassen - meget godt bevart stenbrudd	25
601	Styve - gammel fortøyningsring med merke	25
602	Struten fyr - meget godt bevart kystfyr	
604	Akerøya - gravhaug fra bronsealder/jernalder	
647	Filletassen - Hvalertufter	32
648	Ørekroken - Hvalertufter	32
649	Tisler - Hvalertufter	32
650	Tisler, Slottsfjellet - labyrint/trojaborg	27
651	Tisler - gammel varde	
652	Bjørnevarden - gravhaug	
653	Brattestø - gravrøys	
654	Heia - rester av signalmast	22
655	Heia - 6 meter høy stenvarde med kors	23
656	Heia - gammel stensetting/brygge	
657	Heia – stenhytte	24
658	Heia – kulturmiljø	
659	Akerøya – våningshus	30
660	Akerøya – Steingjerder	30

